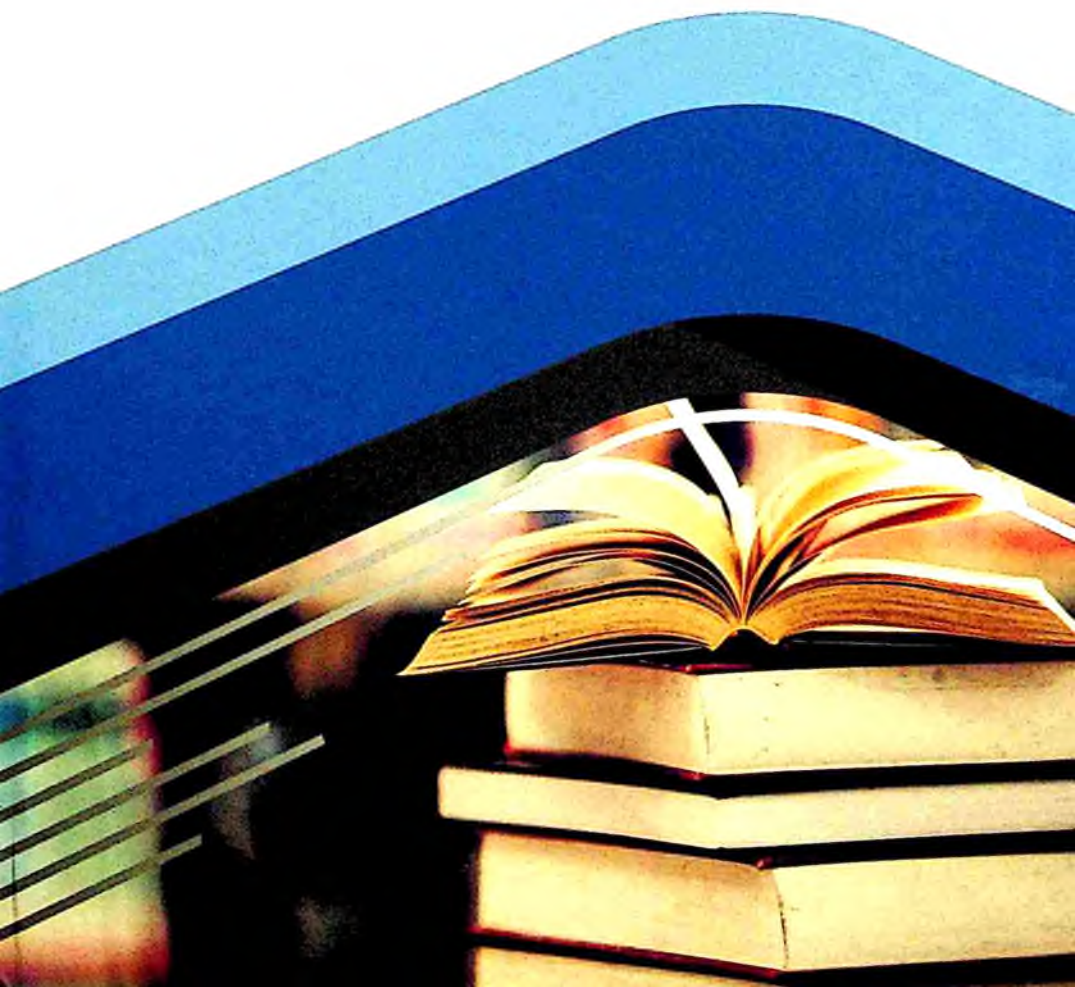

Комилжон АБДУЛЛАЕВ

**АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ
ЎРГАТИШ ЖАРАЁНИДА ФАНЛАРАРО
ИНТЕГРАЦИЯДАН ФОЙДАЛАНИШ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

КОМИЛЖОН АБДУЛЛАЕВ

*Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг
30 йиллиги ҳамда Мир Алишер Навоий таваллудининг
580 йиллигига бағишланади*

**АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ
ЎРГАТИШ ЖАРАЁНИДА ФАҲЛАРАРО
ИНТЕГРАЦИЯДАН ФОЙДАЛАНИШ**

МОНОГРАФИЯ

**“Nodirabegim” нашриёти
Тошкент – 2021**

КБК: 83.3(5Ўзб)

A 15

УЎК: 821.512.133.091

ISBN 978-9943-7317-4-5

Абдуллаев, Комилжон

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўргатиш жараёнида фанлараро интеграциядан фойдаланиш [Матн] : монография / К. Абдуллаев. – Тошкент: Nodirabegim, 2021. – 110 б.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарорида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадидаги ушбу монографияда “Сўз мулки султони”нинг ҳаёти ва ижодини адабиёт дарслари ва синфдан ташқари ишлар жараёнида ўргатишда фанлараро интеграциядан фойдаланиш усуллари ва тавсиялар кўп йиллик амалий тажрибалар асосида ёритилган.

Монография адабиётшунос ва методист олимлар, мазкур соҳа бўйича изланишлар олиб бораётган тадқиқотчилар, олий ўқув юрглари филология йўналиши талабалари, академик лицей, умумий ўрта таълим ва касб-ҳунар мактаби ўқитувчилари, маънавий-маърифий ишлар ташкилотчилари ҳамда шоир ҳаёти ва ижоди билан кизиқувчи мутахассисларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ҳамиджон Ҳомидий – филология фанлари доктори, профессор.

Такризчилар:

Сафо Матчонов – филология фанлари доктори, профессор.

Мўминжон Сулаймонов – филология фанлари номзоди, доцент.

Монография Наманган давлат университети илмий-техникавий кенгашининг 2021 йил 10 июндаги 6-сонли йиғилиши қарори билан нашрга тавсия этилган.

© Абдуллаев К.

© “Nodirabegim” нашриёти, 2021.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ ҚАРОРИ

БУЮК ШОИР ВА МУТАФАККИР АЛИШЕР НАВОИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 580 ЙИЛЛИГИНИ КЕНГ НИШОНЛАШ ТЎҒРИСИДА

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожидида алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърӣ ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг бекиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намоён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Сўнги йилларда Алишер Навоийнинг бой ва серқирра ижодий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унинг ўлмас асарларини юртимизда ва хорижий мамлакатларда кенг тарғиб қилиш ҳамда хотирасини абадийлаштириш борасида қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Жумладан, шоир туғилган қутлуғ 9 февраль санасини ҳар йили адабиёт ва маърифат байрами сифатида юксак даражада нишонлаш анъанаси қарор топди. Улуғ сўз санъаткорининг асарлари мунтазам нашр этилиб, навоийшунослик соҳасида кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда, республика ва халқаро миқёсда илмий анжуманлар ўтказилмоқда.

Шу билан бирга, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ташкил этилгани, мамлакатимиз ҳамда бир қатор хорижий давлатларда ҳайкаллари ўрнатилгани, асарлар тўплами тўлиқ нашрдан чиқарилгани, пойтахтимиз марказидаги улуғ бобомизнинг муаззам меъморий ёдгорлигига мутаносиб равишда Адиблар хиёбони барпо этилгани маданий ҳаётимиздаги улкан воқеаларга айланди.

Жонажон Ватанимиз “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур

Ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Алишер Навоий асарларида теран ифода топган миллий ва умуминсоний ғояларнинг жаҳон тамаддунида тутган ўрнини ҳамда ўсиб келаётган ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, улар қалбида юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашдаги бекиёс аҳамиятини назарда тутиб, шунингдек, улуғ шоир ва мутафаккирнинг адабий-илмий меросини мамлакатимизда ва халқаро миқёсда янада чуқур тадқиқ қилиш ва кенг тарғиб этиш мақсадида:

1. Маданият вазирлиги, Фанлар академияси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Республика Маънавият ва маърифат маркази ҳамда кенг жамоатчилик вакилларининг 2021 йилда буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги таклифлари маъқуллансин.

2. Қуйидагилар:

Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш бўйича ташкилий қўмита (кейинги ўринларда - Ташкилий қўмита) таркиби 1-иловага мувофиқ;

Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш бўйича амалга ошириладиган чора-тадбирлар дастури (кейинги ўринларда – чора-тадбирлар дастури) 2-иловага мувофиқ тасдиқлансин.

Ташкилий қўмитага Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш доирасида ўтказиладиган тадбирларни юксак савияда ташкил этиш, мазкур қарор ва чора-тадбирлар дастурининг ўз вақтида, сифатли ва тўлиқ амалга оширилишини мувофиқлаштириб бориш вазифалари юклатилсин.

3. Вазирлар Маҳкамаси тегишли вазирлик ва идоралар билан биргаликда икки ой муддатда:

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини мамлакатимиз ва халқаро миқёсда кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фондини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори лойиҳасини ишлаб чиқсин;

Алишер Навоийнинг ижодий меросини чуқур ўрганиш ва оммалаштиришга улкан ҳисса қўшган мамлакатимиз ва хорижий давлатлар фуқароларини ҳамда илмий-ижодий муассасаларини тақдирлаш мақсадида Алишер Навоий орденини таъсис этиш юзасидан таклиф киритсин;

Афғонистон Ислом Республикасининг Ҳирот шаҳридаги Алишер Навоийнинг мақбараси мажмуасида қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш имкониятларини ўрганиб чиқсин ва натижаси бўйича таклиф киритсин.

4. Маданият вазирлиги Ташқи ишлар вазирлиги, Фанлар академияси, Давлат божхона қўмитаси билан ҳамкорликда хорижий давлатларда сақланаётган Алишер Навоий қаламига мансуб ва у яшаган даврга оид қўлёзмаларнинг факсимиле нусхаларини мамлакатимизга олиб келиш чораларини кўрсин.

5. Фанлар академияси:

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан биргаликда 2020-2021 йиллар давомида Алишер Навоийнинг қўлёзмалари асосида шоир асарларининг мукамал илмий нашрини яратиш ишларини амалга оширсин;

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан биргаликда 2020 йил декабрга қадар Алишер Навоий ижодий меросининг шарҳини яратиш ишларини якунига етказсин ҳамда уларни “Навоий ва ёшлар” махсус дастурида жойлаштириш учун Ёшлар ишлари агентлигига тақдим этсин;

Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейида 2021 йил ноябрь ойида Алишер Навоий яшаган давр, шоир ҳаёти, ижоди, адабий муҳити, устозлари, замондошлари ва издошлари ҳақида ҳикоя қилувчи, асарларининг қўлёзма ва нашр нусхалари тўғрисида маълумот берувчи адабий-бадиий кўргазмани ташкил этсин.

6. Инновацион ривожланиш вазирлиги тегишли вазирлик ва идоралар билан биргаликда икки ой муддатда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий меросини тадқиқ этиш бўйича илмий тадқиқот ишларига давлат буюртмаси талабларига мувофиқ илмий лойиҳалар танловини эълон қилсин.

7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги Ахборот технологиялари ва коммуникацияларни ривожлантириш вазирлиги, Фанлар академияси билан биргаликда 2021 йил охирига қадар Ўзбекистон Миллий кутубхонасида Алишер Навоий асарлари ҳамда навоийшунослик фани бўйича амалга оширилган илмий тадқиқотларнинг электрон платформасини яратсин.

8. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Мактабгача таълим вазирлиги, Вазирлар Маҳкамаси

ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлиги Алишер Навоий асарларини узлуксиз ўқитиш концепциясини ишлаб чиқсин ҳамда 2021/2022 ўқув йилидан барча таълим муассасаларида шу асосда ўқитишни йўлга қўйсин.

9. Ёшлар ишлари агентлиги манфаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда 2020 йил декабрга қадар қуйидаги масалаларни ўз ичига олган “Навоий ва ёшлар” махсус дастурини ишлаб чиқсин ва амалга оширсин:

умумтаълим мактаблари ўқувчилари ўртасида “Навоий ворислари” ғазалхонлик танлови, Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактаблар ўқувчилари ўртасида “Навоийни англаш” мавзусида иншолар танловини ўтказиш ва ғолибларни муносиб тақдирлаш;

бешта муҳим ташаббус доирасида ёш дастурчиларни кенг жалб этган ҳолда Алишер Навоий асарларининг мобил иловаларини яратиш ва уларни ёшлар ўртасида оммалаштириш.

10. Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлиги ва Тошкент шаҳар ҳокимлигининг 2021 йилда Тошкент шаҳрида Алишер Навоий номидаги ижод мактабини ташкил этиш ҳақидаги тақлифига розилик берилсин.

11. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Маданият вазирлиги, Фанлар академияси, Навоий вилояти ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари тегишли вазирлик ва идоралар билан биргаликда 2021 йил ноябрь ойининг биринчи ўн кунлигида Навоий шаҳрида “Алишер Навоий ижодий меросининг башарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияни ҳамда Тошкент шаҳрида Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигига бағишланган тантанали адабий-бадий анжуманни юқори савияда ўтказсин.

12. Маданият вазирлиги 2021 йилда Алишер Навоий ҳаёти ва асарлари асосида янги спектакллар яратиш ҳамда “Навоий сиймоси ва асарлари саҳнада” республика театрларининг фестивалини ўтказиш, шоир ғазаллари асосида “Назм ва наво” кечаларини, мақом танловларини ташкил этишни таъминласин.

13. “Ўзбекино” миллий агентлиги 2021 йил давомида Алишер Навоий асарлари асосида бадий ва мультипликацион фильмлар, шоир ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ янги маълумотлар ва манбалар

асосида тўлиқ метражли бадий-публицистик фильм яратиш чораларини кўрсин.

14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги, Молия вазирлиги Фанлар академияси, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан биргаликда 2021 йилда “Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги” рукни остида шоир асарлари, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги илмий ва оммабоп китоблар туркумини чоп этиш чораларини кўрсин.

15. Ташқи ишлар вазирлиги 2021 йилдан бошлаб мунтазам равишда:

Фанлар академияси, Ёзувчилар уюшмаси ва бошқа мутасадди вазирлик ва идоралар билан биргаликда мамлакатимизнинг хориждаги дипломатик ваколатхоналарида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадбирлар ташкил этиш;

чет элда истиқомат қилаётган Ўзбек тили мутахассислари, таржимонларни жалб этган ҳолда Алишер Навоийнинг асарларини чет тилларга таржима қилиш, нашр этиш ва хорижий мамлакатларда тақдимотларини ўтказиш бўйича тизимли ишларни амалга оширсин.

16. Молия вазирлиги, Маданият вазирлиги, Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи биносини тўлиқ реконструкция қилиш, янги замонавий экспозиция яратиш, зарур техник ва ашёвий жиҳозлар билан таъминлаш учун керакли маблағлар ажратиш чораларини кўрсин ҳамда 2021 йил октябрга қадар таъмирлаш ишларини якунига етказсин.

17. Ўзбекистон Бадий академияси ва Республика «Хунарманд» уюшмаси 2021 йил февраль ойида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тасвирий санъат асарлари, миниатюралар, халқ амалий санъати намуналари кўргазмаларини ўтказсин.

18. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси, Ўзбекистон электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциацияси ва бошқа оммавий ахборот воситаларига Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш билан боғлиқ тадбирларни кенг ёритиш, шоир асарлари асосида махсус кўрсатув ва эшиттиришлар, ўқув-маърифий фильмлар яратиш тавсия этилсин.

19. Мазкур қарорда назарда тутилган чора-тадбирларни молиялаштириш манбалари этиб Давлат бюджети маблағлари,

ташкilotчиларнинг ўз маблағлари ҳамда қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган бошқа манбалар белгилансин.

20. Мазкур қарор ижросини назорат қилиш Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири А.Н. Арипов ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг маслаҳатчиси А.А. Абдувахитов зиммасига юклансин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. МИРЗИЁЕВ
Тошкент ш., 2020 йил 19 октябрь, ПҚ-4865-сон

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан илгари сурилган ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш, ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилган 5 та муҳим ташаббусда ёшларни мусиқа, рассомлик, театр, адабиёт, китобхонлик соҳасига қизиқтириш масаласига ҳам катта эътибор қаратилган¹.

Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Адабиёт халқнинг юраги, элнинг маънавиятини кўрсатади. Бугунги мураккаб замонда одамлар қалбига йўл топиш, уларни эзгу мақсадларга илҳомлантиришда адабиётнинг таъсирчан кучидан фойдаланиш керак. Аждодлар меросини ўрганиш, буюк маданиятимизга муносиб буюк адабиёт яратишимиз учун ҳамма шароитларни яратамиз”², “Адабиёт масаласи – бу маънавият масаласидир”³, “Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити билан бирга сингади”⁴, “Китоб – инсон тафаккурининг канотидир” (Ойбек), “Китоб (битик) – барча бунёдкорлик, яратувчанлик ва ақл-идроқнинг, илму донишнинг асосидир, ҳаётни ўргатувчи мураббийдир”⁵.

Кўриниб турибдики, ёшлар онгини юксалтириш, уларнинг маънавий дунёсини бойитиш, Ватанни севиш, ардоқлаш, кези келса, унинг обрўси, осойишталиги, равнақи йўлида жон фидо эта олиш хислатларини тарбиялашнинг улкан воситаларидан бири бадиий адабиётдир.

Академик лицей, умумий ўрта таълим ва касб-ҳунар мактаблари адабиёт дарсларида бадиий матн билан танишиш, уни таҳлил қилишга киришишдан аввал, ёзувчи ёки шоирнинг таржимаи ҳоли билан танишилади.

Бу босқич – таълим ва тарбия ишидаги энг муҳим восита, ҳам маърифий, ҳам таълимий, ҳам тарбиявий аҳамиятга молик бўлган масалалардан бири ҳисобланади.

---

¹ Мирзиёев Ш.М. Ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 19- мартдаги видеоселектор йиғилишида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2019 йил 20 март.

² daryo.uz / k / 2020 / 05 / 20 / toshkentda - adiblar - xiyoboni - ochildi - foto/

³ Каримов И. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – Б.23.

⁴ Каримов И. Ватан ва халқ мангу қолади. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010.

⁵ “Edu.uz” расмий канали. “@ covid 19 ni engamiz”. 2020 йил 6 апрель.

Буюк шахслар – таниқли сўз санъаткорларининг таржимаи холини ўргатиш – улардаги бекиёс маънавий бойлик, истеъдод, меҳнатсеварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, фидойилик, ростгўйлик, камтарлик, ҳиммат, саховат, ғамхўрлик, адолатпарварлик каби гўзал фазилатлар билан ўқувчиларни таништириш, уларда миллий ифтихор, ғурур ҳисларини шакллантириш демакдир.

Таниқли адибимиз Мақсуд Шайхзода буюк кишилар ва буюк қалам эгаларининг илм-фан тараққийси учун олиб борган курашлари ҳамда уларнинг ҳаёт йўли ёшларимизни тарбиялаш ва вояга етказишда жуда муҳим восита эканлигини уқтириб, бу далилларни ёшларимиз онгига сингдириш вазифасини қуйидагича таъкидлаган эди: “Хоразмий ким? Ибн Сино ким? Улуғ аллома ким? - деган саволларни қўйиб, ўзлари: “агар ҳар бир халқ ўз улуғ аждодларини эъзозлаб, уларнинг қадрига ета билмас экан, бундай эл истиқболдан ҳам маҳрум бўлиши мумкин”, – деб жавоб бергандилар. Яна домла “биз – маданият арбобларининг, айниқса, ёзувчиларнинг энг муҳим вазифаларидан бири шу улуғ аждодларимиз образларини хоҳ китоблар орқали, хоҳ сахна асарлари орқали халққа намоиш қилишимиз ҳам фарз, ҳам қарз, йўқса биз уларга лойиқ авлод бўлолмаймиз”⁶.

Буюклик ва мангуликнинг бетакрор тимсоли, юксак истеъдод эгаси, мутафаккир шоир, олим, туркий тилда шоҳ асарлар битган, биринчи Президентимиз И.А.Каримов: “Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султони”⁷, – дея таърифлаган бобомиз ҳазрат Мир Алишер Навоий шахси, адабий мероси ҳам маънавий камолотга эришиш ва ўзликни англашда бебаҳо хазина вазифасини ўтаб келмоқда.

Ана шу хазина сирларидан баҳраманд бўлиш, ўзгаларни ҳам баҳраманд этиш биз, улуғ бобомиз авлодларининг, муқаддас бурчимиздир.

Ёш авлодни ана шу ибратли манбалардан баҳраманд этиш оила, мактабгача таълим муассасалари, умумий ўрта таълим мактабларидан бошлаш, узлуксизлиги ва узвийлиги таъминлаш мақсадга мувофикдир.

Дарҳақиқат, ҳар бир ёзувчининг таржимаи ҳоли у яшаган давр ва шу даврдаги халқ тарихининг узвий қисмидир.

⁶ Мақсуд Шайхзода замондошлари хотирасида. // Тўпловчилар: Зокирова М. ва Отаёр. - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б18.

⁷ Каримов И. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008. – Б. 47.

Ўқувчилар ёзувчи таржимаи ҳолини ўрганиш орқали у яшаган давр, ижтимоий тузум, жамиятдаги ўзаро муносабатлар, ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳақида тасаввур ҳосил қиладилар, улар санъаткорларнинг ижодий тақомилига таъсир этган далил ва ҳодисаларни ҳамда уларнинг ёзувчилар асарларида акс эттирилганини билиб оладилар. Шунингдек, ўқувчилар ёзувчи таржимаи ҳолини ўрганиш орқали асарларининг яратилиш тарихи, уларга сингдирилган ғоявий фикрлар, ёзувчининг асар яратиш устида олиб борган изланишлари, унинг бу ижодий маҳсули замондошлари томонидан қандай кутиб олингани ва ниҳоят, мазкур асар ўз даври ва ундан кейинги даврлар учун қанчалик аҳамиятли эканлигини тушуниб оладилар.

Шунинг учун ўқитувчи ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги манбаларни танлашда унинг ҳаётига оид далилларнигина ўрганиб қолмасдан, балки ижодкорнинг дунёқарашига, адабий муҳитига, ижтимоий идеалига, ватанга, халққа бўлган муносабатига ҳам баҳо беришга лойиқ даражадаги билимларни эгаллаши керак. Таржимаи ҳолга оид далилларни баён этишда эса, ўқитувчи дастлаб ёзувчига ўз даврининг ижтимоий ҳодисалари билан маҳкам боғланган тарихий шахс сифатида ёндашади. Шунинг учун у ёзувчининг шахс сифатида дунёқараш ва ижодий методининг шаклланишида муҳим ўрин тутган ижтимоий-тарихий далилларга алоҳида аҳамият бериб, асосий далилларни майда, ёзувчи турмушини тор доирадаги шахсий далиллардан ажратиб олади. Буларни ўрганишда эса, “Ўзбекистон тарихи” дарслигидаги материалларга, таржимаи ҳолига доир ўз асарларига ва замондошлари томонидан яратилган тарихий, бадий асарларга таянади. Ўқитувчи таржимаи ҳолга оид далилларни танлашда қуйидаги тамойилларга риоя қилиши зарур:

1. Танланган далилларнинг ёзувчи ижтимоий-сиёсий қарашларининг шаклланишидаги аҳамияти ҳамда ижодини ёритишга ёрдами;

2. Уларнинг маърифий аҳамияти, ҳодисаларнинг типиклиги;

3. Тарбиявий аҳамияти. Бу ўринда ёзувчи маънавий қиёфасининг тарбиявий иш учун қимматли бўлган томонларини тўла ва ёрқин очилиши назарда тутилади.

Ҳар бир ёзувчининг ҳаёти ва ижод йўли ўзига хос, такрорланмас бўлганлиги сабабли уларни ўрганишда бир хил шакл, методларни қўллаш мумкин эмас. Ўқитувчи ёзувчи ҳаёти ва ижодининг таълим-тарбиявий қиммати ва таъсир кучини назарда тутиб, материалнинг

ҳажми ва характерини ҳисобга олиб, уни ўқувчиларга қандай етказиш йўлларини олдиндан белгилайди.

Биз юқоридаги талаблардан келиб чиқиб, ўзбек адабиётининг асосчиси ва йирик жамоат арбоби Алишер Навоийнинг таржимаи ҳолини ўргатишга бағишланган машғулотларда фанлараро интеграциядан фойдаланиш ҳақидаги фикрларимизни баён этамиз.

Жумладан, улуғ аждодларимиз бой тарихини, адабий меросини ёш авлодга етказиш биз, педагогларнинг ҳам асосий бурчимиз эканлигини чуқур ҳис этган ҳолда, унинг тизимли – узлуксизлик ва узвийлик асосида ўргатилишини таъминлаш кутилган натижаларнинг самарадорлигига эришиш омили эканлигини алоҳида таъкидлашни истар эдик .

Ушбу муаммонинг таълим тизими босқичларида ёритилишини умумий ўрта таълим мактабларининг М.Умарова⁸ ва С.Матжонов ва бошқалар⁹ томонидан яратилган 3-, 4- синф “Ўқиш” дарсликлари мисolidан бошлаб кузатадиган бўлсак, анчагина ижобий натижаларга эришилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Юқорида таъкидланган дарсликларга Жалолиддин Мангуберди, Алишер Навоий, Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Паҳлавон Маҳмуд, Абу Райҳон Беруний каби буюк алломалар ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларни ҳикоя қилувчи қатор ибратли матнларнинг киритилганлиги фикримизнинг исботидир. Хусусан, 3-синф “Ўқиш” дарслигидаги Миркарим Осимнинг “Жалолиддин Мангуберди” [8,69], Ойбекнинг “Бола Алишер” (Қиссадан парча [8,77]), Миркарим Осимнинг “Ёш ҳаким” [8,79], “Ибн Синонинг шогирдлари” ривояти [8,128], Бўрибой Аҳмедовнинг “Элим деб, юртим деб яшаган инсон” [8,130], “Соҳибқирон Темур бобо” ҳикояти [8,133], Абдуқодир Ҳайитметовнинг “Доноларнинг доноси” [8,134], “Навоийнинг дўсти” ривояти [8,137], Хайриддин Султоннинг “Заҳириддин Муҳаммад Бобур” (Асардан парча [8,138]), Мирзо Каримнинг “Сайилда” [8,140], Пиримқул Қодировнинг “Бобур ва Хумоюн” (Асардан парча [8,172] асарлари; 4-синф “Ўқиш” дарслигидаги Ҳомиджон Ҳамидовнинг “Паҳлавон ва шоир” ҳикояси [9,114], Ойбекнинг “Алишернинг ёшлиги” (Қиссадан парча [9,116]), “Султон Маҳмуд ва Беруний” ривояти [9,222], Хондамирнинг

⁸ Умарова М. Ўқиш китоби [Матн]: 3-синф учун дарслик // М.Умарова, Х.Ҳамроқулова, Р.Тожибоева; - Тошкент: Ўқитувчи, НМУ, 2012. – 224б.

⁹ Матҷонов С., Шожалилов А., Фуломова Х., Сариев Ш., Долимов З. Ўқиш китоби: умумий ўрта таълим мактабларининг 4 - синфи учун дарслик. – Тошкент: Янгийўл полиграф сервис, 2007. – 271б.

“Танбех” ривоятлари [9,224], Турсунбой Адашбоевнинг “Навоий бобомлар” [9,227] шеърлари, “Ҳиди, тилими ва мазасидан” [9,228] ривоятлари шулар жумласидандир.

Ўқув дастурлари, режаларида юкорида санаб ўтилган ибратли матнларни изчил ўргатиш учун алоҳида дарс соатлари ажратилган.

Умумий ўрта таълим мактаби 5-11-синфларида Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини изчилликда ўргатиш давом эттирилади. Бунинг учун ўқув режасида қуйидагича дарс соатлари ажратилган: 5-синфда¹⁰ “Ҳайратул-аброр” достонидан олинган “Эгрилик ва тўгрилик” ҳикояси – 3 соат, 6-синфда¹¹ “Маҳбубул кулуб” дан парча – 4 соат, 7-синфда¹² “Сабъаи сайёр” достонидан бешинчи иқлим йўлидан келтирилган мусофир ҳикояси – 3 соат, 8-синфда¹³ рубоий, туюқ, ғазалларидан намуналар – 4 соат, 9-синфда¹⁴ “Фарҳод ва Ширин” достони – 10 соат, 10-синфда¹⁵ шоир замондошлари хотирасида, лирикаси: ғазал, рубоий, қитъалари тахлили – 6 соат, 11-синфда¹⁶ ҳаёти ва ижоди, “Садди Искандарий” достони – 4 соат.

Академик лицей II¹⁷, III¹⁸ семестрларида: шоир ҳаёти ва ижоди – 2 соат, лирикаси – 2 соат, эпик асарлари – 2 соат, “Ҳайратул-аброр” достони – 2 соат, “Фарҳод ва Ширин” достони – 2 соат, “Лайли ва Мажнун” достони – 2 соат, “Сабъаи сайёр” достони – 2 соат, “Садди Искандарий” достони – 2 соат.

---

¹⁰ Адабиёт: Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик. 1-, 2-қисм / С.Аҳмедов, Б.Қосимов, Р.Қўчқоров, Ш.Ризаев. – Т.: Шарқ, 2015. – 176 б.

¹¹ Аҳмедов, Суннат. Адабиёт [Матн] Қ.1,2. / С.Аҳмедов, Р.Қўчқоров, Ш.Ризаев. – Т.: Маънавият, 2017. – 160 б.

¹² Адабиёт: Умумий ўрта таълим мактабларининг 7-синфи учун дарслик-мажмуа. / Қ.Йўлдошев, В.Қосимов, В.Қодиров, Ж.Йўлдошбеков. – Т.: Шарқ, 2017. – 368б.

¹³ Султонмурод Олим, Суннат Аҳмедов, Раҳмон Қўчқоров. Адабиёт. 1-,2-қисм. Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун дарслик-мажмуа / Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Т.: 2014. – 190 б.

¹⁴ Йўлдошев Қ. Адабиёт: Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик / Қ.Йўлдошев, В.Қодиров, Ж.Йўлдошбеков.[Масъул муҳаррир: В.Раҳмонов]. Қайта ишланган 4-нашри. - Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019. – 368 б.

¹⁵ Адабиёт [Матн]: дарслик-мажмуа (10-синф). 1-, 2-қисм / Б.Тўхлиев [ва бошқ.], - Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 184 б.

¹⁶ Тўхлиев Б. Адабиёт [Матн]. 11-синф: дарслик-мажмуа 1-, 2-қисм. /Б.Тўхлиев [ва бошқ.], - Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2018. – 200 б.

¹⁷ Адабиёт (Мажмуа): Академик лицейларнинг 1-босқич ўқувчилари учун / Тузувчилар Б.Тўхлиев, Б.Абдурахмонова. – Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 216 б.

¹⁸ Адабиёт (Мажмуа) : Академик лицейларнинг 2-босқич ўқувчилари учун / Тузувчилар Б.Тўхлиев, Р.Мирсамиқова, О.Аметова. – Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 432 б.

Биз адабий таълим жараёнида фанлараро интеграциядан фойдаланишдек кенг қамровли, қизиқарли масалани ўрганишга доир изланишлар олиб бораётганлигимиз боис, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини таълим босқичларининг 5-11-синфларида ўргатиш жараёнида ҳам тарих, тасвирий санъат, мусиқа, тарихий, бадий асарлардан янги педагогик технологиялар асосидаги “КЕЙС - СТАДИ”, “Кластер”, “БББ”, “Эркин ёзиш”, семинар, конференция, мунозара, учрашув, комплекс, онлайн, видео дарс каби турларининг қўлланишида фойдаланиш кутилган натижаларга эришиш имкониятини бераётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Маълумки, кейинги йилларда республикамизнинг бир қатор методист олимлари, тажрибали ўқитувчилар мактабда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга доир анчагина илмий-методик тадқиқотлар, қўлланмалар яратдилар¹⁹.

Бу тадқиқот ва қўлланмаларда шоирнинг таржимаи ҳоли, дастурга киритилган асарларини ўрганиш методлари, кўргазмали куроллардан фойдаланиш усуллари, шархлашнинг ўқувчилар билими даражасини кўтаришга таъсири ҳақидаги умумий фикрлар баён этилган бўлиб, фанлараро интеграциядан фойдаланиш ҳақида аниқ тавсия, кўрсатмалар мавжуд эмас.

Фақат М.Суюнов “Юқори синфларда ўзбек адабиётини ўрганиш жараёнида архитектура ёдгорликлари ва тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш” мавзусидаги номзодлик диссертациясида ўрта мактабларнинг юқори синф адабиёт дарсларида санъат асарлари (архитектура ва тасвирий санъат) дан фойдаланишнинг самарали усул ва методларини аниқлаш ҳамда ишлаб чиқишга ҳаракат қилган.

Унинг тадқиқот объекти анча кенг қамровли бўлиб, обзор мавзуларни, Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган, шунингдек, унинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” асарларини, Фурқатнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш дарсларида ҳамда синфдан

---

¹⁹ Раҳимова Г. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини саҳиз йиллик ўзбек мактабларида ўрганиш. Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 1966, 243б., Мирфайёзов М. IV-VII синфлар адабиёт дарсларида кўргазмалилик. – Т., 1985., Усмонов Р. Юқори синфларда ёзувчи таржимаи ҳолини ўрганиш: Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1968. Ҳасанова А., Зуннунов А. Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1983., Суюнов М. Использование памятников архитектуры и изобразительного искусства при обучении узбекской литературе в старших классах: Автореферат дис. канд. пед. наук. – Т., 1990. – 24 с., Долямов С. 8-синф ўзбек адабиёти тарихи дарслиги учун методик қўлланма. – Т., “Ўқитувчи”, 1980, 144б.

ташқари тадбирларни амалга ошириш давомида ўз тавсияларини тажрибадан ўтказган.

Бизнинг тадқиқотимизда ҳам тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш ҳақида сўз юритилгани учун М. Суюновнинг бу масаладаги фикрларини кенгроқ шарҳлаш ва шу орқали фикрларимизнинг фарқли томонларини ойдинлаштиришни лозим деб топдик.

М. Суюнов тасвирий санъат асарлари деганда, кўпроқ қадимий, нафис санъат тури – минатюраларга мурожаат этган (баъзи собик Иттифоқ мусаввирларининг асарлари ҳам бор, албатта) ҳамда дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда улардан фойдаланишнинг ўрни, аҳамияти ҳақида умумий фикрлар айтган. Унинг тадқиқотида биринчи аспектда тасвирий санъатнинг аҳамияти, дарс жараёнини фаоллаштиришдаги роли кўрсатилган. Биз эса, кўпроқ, асосан, ҳозирги давр мусаввирларининг асарларига суянган ҳолда иш олиб бордик. Тадқиқот объектимиз ҳам чекланган бўлиб, ёзувчи (Алишер Навоий) таржимаи ҳолини ўргатиш, матн устида ишлаш машғулотлари ва синфдан ташқари ишлар жараёнида тарихий, бадиий манбаларни тушуниш, алломалар ҳақидаги воқеаларни оз бўлса-да, кўз олдиларига келтириш (тасаввур қилиш) учун восита сифатида тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш; тасвирий санъат, тарихий, бадиий ва муסיқа асарларини уйғун ҳолда қўллашнинг самаралари ҳақида фикр юритамиз.

Миллий қадриятларимиз эъзозланаётган ҳозирги кунда юкорида тилга олинган манбаларни етарли деб ҳисоблаб, бобомиз меросини ўрганиш ва ўргатишга оид изланишларни тўхтатмаслигимиз керак. Чунки бу буюк шоирнинг улкан ҳаёти авлодлар учун намуна, абадий мероси бебаҳо ҳазинадир.

Тадқиқот объектимиз ана шу буюк шахснинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш масаласи экан, республикамизда бу соҳада олиб борилаётган ишларнинг аҳволига бир назар ташлашни зарур деб ҳисоблаймиз.

Бугунги кунда умумий ўрта таълим мактаби, академик лицей, касб-ҳунар мактаби ва олий ўқув юртларида Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди анча кенг, чуқур ўрганилаётгандек туюлса-да, бу соҳадаги амалга оширилаётган ишлардан қониқиш ҳосил қилиш қийин. Амалдаги дастур, қўлланма, дарсликлардан унинг ижодига мансуб ижтимоий-иктисодий ҳамда сиёсий лирикадан айрим намуналар, жумладан, рубоий, ғазал, айрим дostonлардан парчаларгина ўрин олган. Баъзи дарсликларга киритилган шоир

асарлари, сирасини айтганда, ўқувчиларнинг ёши, қобилияти ва иқтидорига мос эмас. Буюк сўз санъаткори қаламига мансуб нафис, гўзал, ўқувчи ва талабаларда энг эзгу фазилатлар, ҳис-туйғуларни тарбиялайдиган, бадий ижод сиру-асрорлари билан таништирадиган асарлар дастур ва дарсликларимиздан тўлиқ ўрин эгаллаган, – деб айтиш қийин. Алишер Навоий ижоди адабиётимизнинг, бадий сўзнинг юксак чўккиси экан, бинобарин, унинг ижодиёти мисолида ўқувчиларда бадий ва гўзал дидни, нафосатни ҳис этиш қобилиятини таркиб топтириш муҳим вазифалардан бири бўлиб қолаверади.

Айни пайтда умумий ўрта таълим мактабларининг 5-11-синф ўқувчилари учун адабиёт фанидан яратилган дастур ва дарсликларда ҳам Алишер Навоий ҳаёти ва серқирра ижодини изчил ўрганиш юзасидан таҳсинга лойиқ ўзгаришлар амалга оширилганлигини эътироф этган ҳолда бобомиз меросини янада чуқурроқ ўргатиш усуллари кидиришдан тўхтамасликни таъкидлашни истар эдик. Фикримизнинг далили сифатида Алишер Навоийнинг таваллуд тўйи муносабати билан ёшларнинг шоир ижодига муносабатларини аниқлаш учун тайёрланган саволларга Тошкентдаги олий ўқув юртларида таҳсил олаётган талабаларнинг жавобларидан айримларини ва шоир Абдурахмон Жўраевнинг фикрини келтирмоқчимиз:

“Навоий ғазалларининг мазмунини тушунишга қийналмайсизми?” деган саволга жавоблардан намуналар:

“Мазмунини тушунишга қийналаман, албатта. Бунинг учун Шарқ фалсафасини, тасаввурни яхши билиш керак” (Олим Усмон).

“Биз озроқ ўқитилгани учун қисман тушунамиз. Бошқалар-чи?”

Она тилида битилган асарларни тушунмаслик фожиа эмасми?” (Бахтиёр Останақулов).

“Навоий ҳаёти ва ижодига боғлиқ муаммолар(...ўқитилиши, ўрганилиши, нашри ва ҳоказо) ҳақида сизнинг фикрингиз?”- деган саволга жавоблардан парчалар:

“Мактабларда, олий таълим муассасаларида Алишер Навоий асарларининг ўқитилиши жуда оғир аҳволда. Буни тубдан ўзгартирмасак, ҳали жуда кўп марта уялиб қоламиз. Айниқса, дидактик асарларни қуйи синфларданок ўқитиш керак” (Обида Ҳикматова).

“Булар ҳаммаси бемор ҳолатда. Уларни соғайтириб, дил қувонадиган даражага етказиш учун гадоликдан (“Сиз сеҳргарсиз. Ушбу улкан тўйга қандай хисса қўшган бўлардингиз?” – деган

саволга жавоб бериб: "... Навоий ва Бобур боболаримизнинг хокини кўчириб келтирардим. Кейин гадо бўлиб, дарвешсифат бўлиб юрсам ҳам майли эди" – деганди) яна сеҳргарликка қайтишим керак" (А. Жўраев, шоир).

"Навоий номини эъозлаб насиҳат қилаётган кексаларни (зиёлилардан ташқари) учратганмисиз?" – деган саволга жавоблардан айримлари: "Бундай кишиларни кўп учратганман. Улар ҳаммаси Куръонни, Исломни яхши билган кишилар эди. Улар Навоийни пир, ҳазрат деб аташган. Биз ҳали Навоийнинг диний асарлари ҳақидаги маълумотларни яхши билмаймиз" (Бахтиёр Остонақулов).

"Бундай кишиларни қишлоғимизда илгарилари учратиш мумкин эди. Улар Пиримиз Алишер Навоий деб чексиз ҳурмат билан эслар эдилар ва бирор ривоятни айтиб берардилар" (Обида Ҳикматова)²⁰.

Юқоридаги жавоблардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишга жиддий эътибор бериш керак, айниқса, Шарқ фалсафасини, тасаввуфни чуқур билиш ва ўқувчиларга буларни тушунарли тарзда етказиш масаласини ҳал қилиш жуда зарурдир. Бунинг учун, бизнингча, янги дастур ва дарсликларни таомиллаштиришда юқоридаги фикрларни ҳисобга олиш, ўзбек санъаткорларининг, шу жумладан, улуғ аждодимиз Алишер Навоий қаламига мансуб энг яхши асарлар, бадий сўзнинг куч ва қудратини намойиш қила оладиган, ўқувчиларда халқимизга хос маънавий-ахлоқий қадриятларни тарбиялашга хизмат қиладиган, улардаги мавжуд қобилиятларнинг рўёбга чиқишига туртки берадиган ранг-баранг жанрдаги асарларнинг ўрин олишига эътиборни кучайтириш лозим. Шунингдек, адабиёт ўқитувчиларига ёрдамчи манбалар, қўлланмалар, методик тавсиялар ишлаб чиқишлигини кўпайтириш зарур. Ана шундагина биз буюк устозимиз Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди барча таълим тизими босқичларида етарлича ўрганилишига эришишимиз мумкин.

Биз мавзуга оид тадқиқот ва қўлланмаларнинг қисқача изоҳи, мавжуд аҳвол таҳлили ва дарсликлар материалларига муносабатлардан келиб чиқиб, тадқиқотимизда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўргатишда фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш воситаси сифатида Ўзбекистон тарихи материаллари, тарихий, бадий, тасвирий

---

²⁰ Фикримизча, келтирилган фикрлар талабаларининг ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишга бўлган муносабатини ифодалаганлиги ва улар доимо долзарблик касб этишини алоҳида таъкидлашни истар эдик.

санъат ва мусиқа асарларидан фойдаланиш усулларини батафсилроқ ёритишга ҳаракат қилдик.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ”Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарорида белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадидаги ушбу монографияда “Сўз мулкининг султони”нинг ҳаёти ва ижодини адабиёт дарслари ва синфдан ташқари ишлар жараёнида ўргатишда фанлараро интеграциядан фойдаланиш усуллари ва тавсиялар кўп йиллик амалий тажрибалар асосида ёритилган бўлиб, ундан адабиётшунос ва методист олимлар, мазкур соҳа бўйича изланишлар олиб бораётган тадқиқотчилар, олий ўқув юртлири филология йўналиши талабалари, академик лицей, умумий ўрта таълим ва касб-ҳунар мактаби ўқитувчилари, маънавий-маърифий ишлар ташкилотчилари ҳамда шоир ҳаёти ва ижоди билан қизиқувчи мутахассислар фойдаланишлари мумкин.

Ўйлаймизки, ушбу қимматли манбалардан барча таълим босқичлари адабиёт дарслари ва дарсдан ташқари тадбирлар жараёнида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини узлуксизлик ва узвийлик асосида ўргатиш жараёнида фойдаланиш: ДТС ларда кўрсатилган зарур билим, малака ва кўникмаларни кенгрок эгаллашга ёрдам беради; ўрганилаётган материалларни тўлиқрок, чуқуррок тушунишга кўмаклашади; дарснинг сифат ва самарадорлигини таъминлайди, оғзаки ва ёзма нутқни ўстиради, мустақил-ижодий ишлаш малакаларини ривожлантиради; ўқувчиларнинг билимини бойитади, изчиллаштиради, умумлаштиради; тафаккурини, тасаввурини, дунёқарашини ривожлантиради, қизиқишларини орттиради; маънавий дунёқарашини кенгайтиради, санъатга, Ватанга муҳаббат ҳисларини тарбиялайди; адабиётга, ҳаётга қизиқишларини, буюк алломалар, хусусан, улуғ бобомиз Алишер Навоий шахсига ҳурмат ва тақлидларини оширади; ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий анъана ва қадриятларимизга ҳурмат, ифтихор руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

БИРИНЧИ БОБ

АДАБИЙ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФАНЛАРАРО

ИНТЕГРАЦИЯНИ ЙЎЛГА ҚЎЙИШНИНГ НАЗАРИЙ

АСОСЛАРИ

1.1. Фанлараро интеграцияни йўлга қўйишнинг педагогик-психологик асослари

Кун сайин катта ҳаётий ўзгаришлар рўй бераётган мамлакатимизда ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш бўйича Президентимиз томонидан илгари сурилган 5 та муҳим ташаббус²¹ да белгилаб берилган устивор йўналишлар: ёшларни мусика, рассомлик, театр, спорт, компьютер технологиялари ва интернет, адабиёт, китобхонлик соҳасига қизиқтириш масалаларини амалга ошириш йўлидаги энг муҳим вазифалардан бири ўқувчиларга асосий назарий билимлар бериш билан бир қаторда, уларда турли предметлар бўйича олган билимларидан фан, маданият, ишлаб чиқаришнинг мураккаб топшириқларини ҳал қилишда ижодий ва мустақил фойдалана олиш кўникмаларини тарбиялаб боришдан иборатдир.

Шунинг учун ҳам, ҳозирги кунда умумий ўрта таълим мактаби ва академик лицей таълим-тарбия жараёнида фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш имкониятларидан самарали фойдаланиш жуда муҳимдир.

Фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш масаласига қизиқиш жуда қадим замонлардан бошланган. Я.А.Коменский грамматика ва фалсафани, фалсафа ва адабиётни, Д.Локк эса, тарих билан географияни ўзаро алоқада ўрганиш ҳақида фикр юритганлар. И.Гербарт, А.Дистервеглар ҳам ўз вақтида фанлар ўртасидаги чегараларни камайтириш, уларни ўзаро алоқада ўрганишни ҳимоя қилганлар.

Россияда фанлараро интеграциянинг аҳамиятини В.Ф.Одоевский, К.Д.Ушинский, П.П.Вахтеров, П.Ф.Каптерелар асослаганлар. Н.Г.Чернишевский, Н.А.Добролюбов, шунингдек, В.Я.Стоюнин, Н.Ф.Бунаков, В.И.Водовозовларнинг педагогик асарларида ҳам фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш ҳақидаги фикрларни учратамиз.

---

²¹ Мирзиёев Ш.М. Ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентини Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 19 мартдаги видео-селектор йиғилишида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил 20 март.

А.П.Павлов ҳамма ўқув фанларида илмий, ахлоқий, эстетик қисмлар доимий бўлади деб ҳисоблаган. В.А.Вагнер билимларни политехник қисмга ажратган, В.М.Шимкевич борлиқни яхлит тушунишда ҳамма фанларнинг табиий-илмий замини бирлигини, уларни ўзаро алоқада ўрганиш муҳимлигини исбот қилган. П.П.Блонский мактабда инсоншунослик фанини ўқитилишини таклиф қилган.

К.Д.Ушинскийнинг асарлари ҳам фанлараро интеграция назариясининг ишлаб чиқилишига ўз ҳиссасини қўшган. Айнан, у мазкур муаммонинг баъзи бир психологик жиҳатларини асослаб бергани ҳолда ўқитиш жараёнида ўқув фанларининг ўзаро алоқасини рўёбга чиқаришнинг методик концепциясини ишлаб чиққан.

Н.К.Крупская ҳам бу масалага диққат қаратиб, уни ривожлантиришга ҳаракат қилганлардан бири ҳисобланади. Унинг таъкидлашича, фанларни ўқитишда улар ўртасидаги алоқани объектив қонуният сифатида очиб бериш, уларнинг умумий ўхшашликларини, муштараклик хусусиятларини кўрсатиб бериш керак. Бунинг учун ҳеч бўлмаганда, комплекс дастурлар ишлаб чиқишни таклиф қилган.

Кейинги даврлар жараёнида фанлараро интеграцияга бўлган қизиқиш масаласида ҳам кескин ўзгаришлар бўлганлигини кузатиш мумкин. Чет элдаги ва мамлакатимиздаги баъзи педагоглар ҳам фанларни умумлаштириб яхлит дарсликлар яратиш учун ҳаракат қилмоқдалар. Масалан, XX асрнинг 50-60-йилларида АҚШда тарих, география, гражданшунослик фанларининг элементларини ўз ичига олган “Жамият фанлари” курси ташкил этилган. Польшада эса, “Маданият” деб номланган умумлашган курсни синаб кўрилган. Бизнинг мамлакатимизда ҳам жамиятшунослик ва табиатшунослик фанларини ўз ичига бирлаштирган маданият тарихи курсини синовдан ўтказиш тажрибаси амалга оширилган. 2020-2021 ўқув йилидан бошлаб, умумий ўрта таълим мактабларида “Одобнома”, “Динлар тарихи”, “Ватан туйғуси” каби фанларни бирлаштирган “Тарбия” фанининг жорий қилинишини ушбу изланишларнинг натижаси сифатида баҳолаш мумкин.

2020 йил 21 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлигининг фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-

тадбирлар тўғрисида”ги ҳукумат қарори²² да билан тасдиқланган “2020-2025 йилларда ижод мактаблари фаолиятини такомиллаштириш концепцияси”га кўра, ижод мактаблари ўқувчиларининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат бўлиши белгиланган:

- Ўзбек ва дунё адабиётининг энг сара 50 та асарларини ўқиши.
- Бир йилда камида 50 та шеър ёд олиши.
- Ўзбек ва дунё кинематографиясининг 100 та энг яхши намунасини томоша қилиши.
- Ўзбек ва дунё тасвирий санъатининг 100 та энг етук асари билан танишиши.
- Ўзбек ва дунё мумтоз мусиқасининг 100 та энг мукамал асарини тинглаши зарур.

Ушбу концепция талаблари ҳамда 2019-2020 ўқув йилида Давлат тест маркази имтиҳонлари саволлари таркибига: тарих ва география фанларидан ёзувсиз харита, жадвал, расмли тест топшириқлари қўлланилганлиги; абитуриентларнинг тест топшириқларини тез англай олиши, фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш мақсадида эндиликда яна чет (инглиз, немис, француз) тилларидан ҳам ҳолатни ифодалаш учун расмли тест топшириқлари шакллантирилаётганлиги, шунингдек, биология, кимё фанларидан расмли тест топшириқлари кўпайтирилаётганлиги; булардан ташқари, она тили ва адабиётдан мустақил ўқиш учун тавсия қилинган бадиий асарлар ва фанга оид чизмалли тест топшириқлари сонини кўпайтириш устида изланишлар давом эттирилаётганлиги²³ ҳам фанлараро интеграцияни йўлга қўйилиши масаласи ривожлантирилишини тақозо этаётганлигининг яна бир далили, ҳозирги куннинг энг долзарб масалаларидан эканлигининг исботи сифатида таъкидласак, мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай жараёнларнинг муваффақиятларини эътироф этган ҳолда, умумий ўрта таълим мактаби ва академик лицей ўқув фанларининг ўзаро алоқадорлигини ҳар томонлама ўрганиш учун катта имкониятларга эга эканлигимизни таъкидламоқчимиз. Бу борада кўплаб ишлар қилинди, фанлараро интеграциянинг назарий масалалари бўйича изланишлар давом этмоқда: мақолалар, тўпламлар,

²² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 240-сон қарори. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлигининг фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. Тошкент ш. 2020 йил 18 апрель.

²³ “Тест синовларига тайёргарлик қандай?” 1-мақола. 2020 йил 27 апрел. Давлат тест маркази матбуот хизмати.

монографиялар нашр қилинмоқда, номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, кўп қиррали аҳамиятга эга бўлган фанлараро интеграциянинг методик томони табиий фанларни ўқитиш жараёнида анча кенг тадқиқ этилган.

Г.И.Беленький, Н.И.Кудряшев, К.П.Королева, Е.Д.Демяшева, Н.И.Запорожец, П.Г.Кулагин, Н.А.Лошкарева, В.Г.Мирецкая, Т.Г.Пеня, У.Култоева каби олимлар гуманитар фанлар, жумладан, адабиёт ва тарих, тарих ва санъат, адабиёт ва мусиқа фанларини ўзаро алоқада ўрганишнинг ўқувчилар билим ва қобилиятларини камол топтиришдаги ролини кўрсатиб беришга бағишланган тадқиқотлар олиб борган бўлсалар-да, буларни етарли деб ҳисоблаб бўлмайди.

Республикамизда бу соҳадаги ютуқлар сифатида А.Зуннунов ва А.Алиевларнинг “Адабиётни бошқа гуманитар фанлар билан боғлаб ўрганиш”, О.Ёқубжонованинг “Она тили дарсларида бошқа ўқув предмети материалларидан фойдаланиш”, мазкур сатрлар муаллифининг “Ўзбек классик адабиётини ўрганиш жараёнида предметлараро алоқадан фойдаланиш методикаси” мавзусидаги номзодлик тадқиқоти, “Адабиётдан синфдан ташқари ишлар жараёнида фанлараро алоқа” номли услубий қўлланмаси ва қатор мақолалари, Д.Отақўзиев, М.Ҳакимова, М.Собироваларнинг “Сўз - улкан хазина”, Н.Улуқов, М.Муҳаммадалиеваларнинг “Она тили мадҳи” ва “Тил ва адабиёт таълими” методик журналида чоп этилаётган қатор мақолаларни тилга олишимиз мумкин. Шунингдек, бошқа: тарих, тасвирий санъат, мусиқа, география, химия, биология, математика, информатика фани ўқитувчилари томонидан яратилган синфдан ташқари ишларни ташкил масаласига бағишланган услубий қўлланмаларнинг таркибида адабий манбалардан (алоҳида тадқиқот иши олиб борилмаган бўлса-да) фойдаланилганлигини алоҳида таъкидлаш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Фанлараро интеграцияни йўлга қўйишга интилиш ўқитувчининг билимини ўткирлаштиради, бойитади, ижодий-мустақил ишлашга ундайди. Бу соҳада жуда катта тажриба тўпланган.

Фанлараро интеграциянинг жуда кўп йўналишлари тадқиқ этилган, турли хилдаги тасниф тизимлари ишлаб чиқилган бўлишига қарамай, ҳалигача фанлараро интеграциянинг ҳамма учун умумий, аниқ бўлган бўлинишини кўрсатувчи тадқиқот йўқдир. Мактаб шароитида эса, бир фаннинг иккинчи фан билан алоқаси ёки жуда кам учраса-да, бир фаннинг икки ёки уч фан билан боғлиқ ҳолда

Ўрганилишини ташкил этаётган ўқитувчиларни кузатиш мумкин. Аммо бу ўқитувчилар ҳам ўқитиш жараёнида фанлараро интеграциядан фойдаланишда бошқа фанлардан олинган билимларни эслатиш усулидан, ёки бирор парчани шунчаки ўқиб бериш, ёки бирор расмни кўрсатиш билангина чекланидилар. Улар фанлараро интеграция мазмунидаги семинар дарси, мунозара дарси, комплекс дарс каби хилма-хил дарс шакллари ташкил этмайдилар. Синфдан ташқари тадбир (адабий кеча, адабий саёҳат, ҳафталик, конференция)ларни кам ўтказадилар ва бу жараёни ташкил этишда турли фан ўқитувчиларининг ҳамкорлигини йўлга қўймайдилар.

Фанлараро интеграциянинг турли йўналишлари ўрганилган кўп тадқиқот ишларида унинг педагогика фани ва амалиётдаги жуда муҳим аҳамияти очиб берилган. Н.С.Антонов, Г.И.Беленький, Н.Ф.Борисенко, Д.В.Васильев, Г.В.Воробьев, Ш.И.Ганелин, М.И.Данилов, И.Д.Зверев, П.Г.Кулагин, Н.А.Лошкарева, В.Н.Максимова, И.Д.Огородников, Л.И.Резников, В.И.Федорова, А.В.Усова, Н.А.Шмелова, В.И.Янценларнинг тадқиқот ишларида фанлараро алоқаларнинг дидактик-педагогик асослари кўрсатилган.

Бу олимларнинг тадқиқот ишларида фанлараро интеграциянинг ўқитиш жараёнидаги таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифасини ҳисобга олган ҳолда фикр юритилади.

Қуйидаги масалаларни диққат марказига қўйганимизда, фанлараро интеграциянинг ўқитиш жараёнидаги хусусий йўналишлари намоён бўлади:

а) ўқувчиларда илмий дунёқараш асосларини шакллантириш масаласи (Ш.И.Ганелин, Н.Ф.Борисенко, Э.Я.Моносзон, Е.Е.Менченков, В.Н.Федорова, А.И.Френкель, В.Н.Янцен, Г.А.Батурина, Н.А.Лошкарева, Г.К.Беленький, В.Н.Максимова ва бошқалар);

б) маънавий-маърифий, ахлокий, меҳнат тарбияси масалалари (И.Д.Зверев, В.В.Неверов, Г.И.Беленький, В.Н.Максимова ва бошқалар);

в) билимга қизиқиш, ижодий фаоллик ва мустақилликни шакллантириш масаласи (И.И.Воробьев, В.П.Шуман, А.К.Громцева, В.Н.Максимова, М.И.Махмутов, Г.Ф.Федорев ва бошқалар).

Кўриб ўтганимиздек, фанлараро интеграцияни ўрганишга турлича назарий ёндашувлар, уларни ўқув-тарбия жараёнида йўлга қўйишнинг кўп усуллари тадқиқ этилган.

Ана шундай тадқиқотлар ва адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, “Фанлараро интеграция” тушунчасининг моҳияти ва

унинг педагогик категория сифатидаги ўрни ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Масалан, И.Н.Черкес-Заде, Н.А.Сорокин, Ф.Н.Федорова, Д.М.Кирюшкин каби тадқиқотчилар фанлараро интеграция дидактик томондан таълимнинг илмий ва тушунарли бўлишини оширишга ёрдам беради, – деб ҳисоблайдилар. Н.Ф.Федорованинг таъкидлашича эса, фанлараро интеграция таълимнинг изчиллиги дидактик тамойилининг ажралмас қисми сифатида намоён бўлади.

Н.С.Антонов фанлараро интеграцияни “таълим жараёнининг ўзига хос тузилиши” сифатида белгилайди.

Олимларнинг катта гуруҳи (И.Д.Зверев, К.П.Королева, П.Г.Кулагин, Н.Г.Казанский, Г.И.Беленький, Н.М.Дружинина ва бошқалар) фанлараро интеграцияни таълимнинг изчиллиги дидактик тамойилига киритадилар, Г.И.Беленький уни “бу тамойилни ифодловчи бир кўриниш (модификация)дир” деб ҳисоблайди.

Кузатилган бундай назарий қарашлар фанлараро интеграцияни таълим жараёнидаги мазмуний-методик ва функционал яхлитликни таъминлайдиган метододогик тузилиш вазифасини аниқ ифодалагани учун мустақил тамойил сифатида тасдиқлайди.

И.Д.Зверев ва В.Н.Максимоваларнинг таъкидлашича, “фанлараро интеграция мустақил тамойил сифатидаги ўрни биланоқ ўзининг тузилиши жиҳатдан вазифасини бажаради; ўқув дарсликлари, дастурлари, режалари тузилишига, таълимнинг шакл ва методлари учун мазмун танлашга таъсир кўрсатади”, “умумийлик хусусиятига эга бўлади”, “таълим жараёнининг ҳамма қисмларига алоҳида талаблар тақдим қилади...”²⁴

Фанлараро интеграция таърифининг кўплиги унинг кўп вазифалилиги ва бирлаштирувчи яхлитлиги билан изоҳланади.

Г.И.Беленькийнинг фанлараро интеграцияни тушуниши билан шу маънода келишиш зарурки, унинг таърифича, “ўқув-тарбия жараёнида фойдаланиладиган фанлар элементлари мазмуний ва тузилиши вазифасининг бундай яхлит бирлиги билимларни умумлаштириш, изчиллаштириш ва мустаҳкамлашга, шу билан бирга, шахснинг ҳар томонлама баркамол ривожланишига, яхлит илмий дунёқарашни шакллантиришга ёрдам беради”.²⁵

²⁴ Зверев И.Д., Максимова В.Н. Межпредметные связи в современной школе. – М.: Педагогика, 1981. – С.52.

²⁵ Беленький Г.И. О сущности и видах межпредметных связей. – В кн.: Некоторые теоретические и практические аспекты межпредметных связей. – М., 1982. – С.8.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, фанлараро интеграциянинг кўп қиррали хусусияти ўқувчилар билимини чуқурлаштириш, дунёқарашини кенгайтириш, уларнинг маънавий-маърифий, меҳнат ва эстетик тарбиясини таъминлаш учун ундан уйғун тарзда фойдаланишни талаб этмоқда. Бундай уйғунликни бирданига йўлга қўйиш мумкин эмас. Лекин мақсадга босқичма-босқич эришишнинг йўлларини қидириш муҳимлигини айтиш билангина чекланиб қолмасдан, амалий иш олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Бу ўринда хусусий методика катта роль ўйнаши мумкин.

Таълим жараёнида фанлараро интеграциянинг зарурати шундаки, ўқитувчи биринчидан, ўз фани материалларини ўргатишда ўқувчиларнинг бошқа фан материалларидан олган билим ва малакаларига таяниши, иккинчидан, уларнинг фикрлаш қобилиятларини фаоллаштириши, учинчидан, ўрганилган материални такрорлаш орқали уларнинг билимларини чуқурлаштириши, ниҳоят, ўқувчиларга барча фанлар ўртасида ўзаро боғланиш борлигини кўрсатиши ва уларга бошқа фанларни ўрганиш орқали олинган маълумотлардан ўринли фойдалана билишни ўргатишдан иборатдир.

Бундан ташқари, ўқув фанларини ўзаро алоқада ўрганиш ўқувчиларнинг фан моҳиятини ва жамиятдаги ўрнини чуқур англаб олишларига ёрдам беради, билимларининг изчил бўлишни таъминлайди. Уларнинг ўрганилаётган материални тўла ўзлаштиришларига, мустақил фикр юритишларига, дарсга бўлган қизиқишларини оширишга, назарий фикрларни юзага келтиришга, аввал ўзлаштирилганларни янги билим билан бойитишга, далил ва ҳодисалар моҳиятини тушунишларига кўмаклашади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, фанлараро интеграция турли фанларни сунъий равишда бир-бирига боғлаш деган гап эмас, албатта. Уларни ўзаро алоқада ўрганиш фанлар ўртасидаги умумий ўхшашликни, ҳар бирига хос хусусиятни ва ҳар бирини тадқиқ этиш методларини пухта, аниқ билиб олган тақдирдагина самарали бўлади.

Ўқитувчилар билимининг илмийлик даражасини бойитиш манбаи, ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигини ошириш воситаси бўлган бу жараённи амалда қўллаб билиш ўқитувчидан фанлараро интеграцияни амалга оширишнинг методик усулларини билишни тақозо этади.

И.Д.Зверев ва В.Н.Максимовалар фанлараро алоқаларни йўлга қўйишни шартли равишда 2 гуруҳга ажратадилар: фанлараро

интеграцияни амалга оширишнинг одатдаги шакл ва усуллари ҳамда таълим методларининг мураккаб изчиллигини ўз ичига олган, фанлараро интеграциянинг ўзига хос хусусиятларига асосланган янги шакл ва усуллар.

Биринчи гуруҳга қуйидагилар киради: бошқа фанлар юзасидан уй вазифаси топшириш, ўқитувчининг бошқа фан материаллари асосидаги баёни, бошқа фанлардан олинган билимларни эслатиш орқали суҳбат уюштириш, кўргазмали қуроллар, приборлар, кинофильм, видеофильм ва диафильмлардаги лавҳалар, интернет материалларидан фойдаланиш; муаммолли саволлар қўйиш, билим олиш қобилиятини мустақкамловчи фанлараро интеграция мазмунидаги кроссвордлар каби мураккаб ақлий топшириқлар бажариш, ўқувчиларнинг турли фанлардан олган билимларини эслатиш.

Иккинчи гуруҳга қуйидаги методик усуллар киради: дарсда бир неча ўқув фанлари материаллари асосида иш олиб бориш, бир неча ўқув фанлари материалларини умумлаштирувчи – жамланма кўргазмали қуроллар тайёрлаш ва улардан фойдаланиш; бир-бирига яқин фан ўқитувчилари томонидан ишлаб чиқилган ва яхши баҳоланган мустақил ёзма ишларни бажариш; фанлараро интеграцияга асосланган матнлар, турли фанларга оид материаллар уйғунлашган топшириқлардан фойдаланиш; фанлараро интеграция дафтари (уйғун йўналишдаги умумий ўқув материалларини ҳал қилиш учун турли фанлар бўйича берилган топшириқларни бажариб бориш учун)ни юритиш²⁶, фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш учун ўқитувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолияти²⁷.

Бизнингча, ўқувчиларнинг ақлий фаолияти, уларнинг мустақил ишлаш кўникмаларини ривожлантириш учун қаратилган усуллар фанлараро интеграцияни йўлга қўйишда энг самарали натижаларни қўлга киритишнинг омили ҳисобланади. Шунинг учун турли ўқув фанларидан бериладиган билимларни умумлаштирувчи алоҳида топшириқлар ишлаб чиқиш ва уларни ҳал қилишни ўқувчилар эътиборига ҳавола қилиш фойдалидир. Масалан, газета, журнал, интернетдан адабиётнинг турли фанлар (тарих, тасвирий санъат, мусиқа, ахборот коммуникацион технологиялари, география, она тили каби) билан алоқасини ифода этувчи материалларни тўплаш, шу

---

²⁶ Зверев И.Д., Максимова В.Н. Межпредметные связи в современной школе. – М.: Педагогика, 1981. – С.52.

²⁷ Максимова В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения. – М.: Просвещения, 1988. – 192 с.

материаллар асосида савол-жавоблар, ҳафталиклар, конференциялар, адабий кечалар ўтказиш ёки иншо, такриз, реферат, маърузалар ёздирши; слайд, такдимот, видео роликлар яратиш кабилар.

Ўқитувчи дарсга тайёргарлик жараёнида фойдаланиши лозим бўлган материаллар, воситалар билан бир қаторда машғулотнинг самарадорлигини таъминлайдиган усулларни аниқлаб олиши зарур.

Ўқитувчининг дарсда қулай вазиятни вужудга келтиришга эътибор бериши, шунингдек, мавзунини ўтишда диққат қаратилиши лозим бўлган масалаларни аниқлаб олиши муҳимдир. Бу ишларни амалга ошириш учун мавзуга доир муҳим далилларни, қўшимча манбаларни тайёрлайди, илмий-методик адабиётларни кўриб чиқади, ўқувчиларга бериладиган савол ва топшириқлар, ўзаро алоқага киришадиган фанлар бўйича дарсликлардан олинган қўшимча материалларни аниқ ажратиб олади.

Демак, ўқитувчи фанлараро интеграцияни амалга ошириш учун ўз фанининг асослари, моҳияти, ҳозирги ҳолати, унинг тараққиётидаги асосий босқичлар, бошқа фанлар, ижтимоий муносабатлар, кундалик турмуш ва амалиёт билан алоқасини, уларни ўзаро ҳамкорликда ўрганишнинг аҳамиятини пухта билиши муҳим роль ўйнайди.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, адабий таълим жараёнида фанлараро интеграция технологияларидан, асосан, тарих, тасвирий санъат, мусиқа, ахборот-коммуникацион технологиялари, география, она тили, хорижий тиллар (рус тили, инглиз тили, немис тили, араб тили), математика фани материалларидан фойдаланиш учун фан билан санъатнинг диалектик алоқаси, фанларнинг ўзаро алоқадорлиги тўғрисидаги таълимотларга асосланиш талаб этилади.

Биз фан (фақат гуманитар фанлар устида фикр юритамиз) билан санъатнинг диалектик алоқаси тўғрисида фикр юритганимизда, уларни яқинлаштирадиган ва бир-биридан фарқлайдиган жиҳатларни назарда тутамиз.

Диалектик таълимот фаннинг санъатдан фарқларини мутлақ фарқлар сифатида амас, балки нисбий фарқлар сифатида белгилайди, шу билан бирга, улар ўртасида узвий алоқа борлигини қайд қилади. Бу умумийлик, аввало, шундан иборатки, уларнинг гносеологик илдизлари диалектиканинг билиш назарияси асосида аниқланади. Бинобарин, фан ҳам, санъат ҳам объектив дунёнинг инсон онгидаги субъектив инъикоси сифатида намоён бўлади, чунки улар ўртасидаги асосий алоқа мазмун умумийлигида рўёбга чиқади. Гуманитар фанлар ҳам воқеликни ўзлаштиришнинг алоҳида тури сифатида

кишилик жамияти қонуниятларини тадқиқ этади. Бу бизни қизиқтираётган ҳамда тадқиқот ишларини олиб боришга ундаётган фан ва санъат ўзаро алоқасининг биринчи муҳим жиҳатидир.

Улар ўртасидаги тафовут фақат шундан иборатки, тарих фани ижтимоий тараққиёт қонуниятларини мантиқий тушунчалар асосида изоҳласа, адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа эса, буни аниқ воқеалар асосида бадий сўз, тасвирий восита ва оҳанглар ёрдамида образли ҳикоя қилиш орқали изоҳлайди.

Иккинчидан, фан билан санъат ўртасидаги умумийлик улар бажарадиган вазифаларнинг ўхшашлигида ҳамдир. Фан ҳам, санъат ҳам инсоннинг ҳар томонлама камол топишига, дунёқарашининг кенгайишига, эстетик завқ олишига ёрдам беради. Бунда фан ва санъат ўзаро алоқасининг иккинчи жиҳати келиб чиқадики, бу эса, адабий таълим жараёнида фанлараро интеграциядан фойдаланишнинг асоси ҳисобланади.

Адабий таълим жараёнида фанлараро интеграциядан фойдаланиш бадий асарларнинг билиш, тарбия ва гносологик функцияларини яхлит кўриб чиқиш учун шароит яратади. Бу жиҳатдан адабиёт, тарих, тасвирий санъат, мусиқа дарсларининг ўзаро муносабатлари воқеликни ўзлаштириш усули сифатида изоҳланади. Олим фикрлаш жараёнида турли хис-туйғуларни сезса, санъаткор воқеликни ўзлаштиришда мантиқан фикрлаган ҳолда ҳиссиёт оғушида бўлади. Буларнинг натижалари биринчи ҳолда фан мантиқий тушунчаларга кирса, бошқа ҳолда бадий образларда намоён бўлади. Шу билан бирга, ҳақиқий санъат даврнинг ижтимоий, тарихий хусусиятларини мантиқан ишонарли тарзда акс эттиради. Ҳақиқий илмий асар назариялар, қонунлар ва исботларни мантиқий асослашда муайян образлиликни талаб қилади.

Ижтимоий соҳа илмий асарларидаги образлилик аниқликка хизмат қилса, санъат асарларидаги аниқлик образлиликка хизмат қилади. Улар ўртасидаги алоқа шу билан изоҳланадики, фикрлар сўз, тасвир, оҳанглар воситасида етказилади, воқелик тилда умумлаштирилади. Бу адабиёт дарсларидаги фан билан санъатнинг ўзаро алоқаларидан келиб чиқадиган сўнгги жиҳатини вужудга келтиради. Бу жиҳатнинг моҳияти шундаки, адабий таълим жараёнида фанлараро интеграциянинг амалда рўёбга чиқарилиши ўқувчиларнинг умумлашма маҳоратини бойитади. Маълумки, адабиётни тарих, тасвирий санъат ва мусиқага боғлаб ўрганишда ўқувчиларнинг амалий маҳоратлари даражаси уларнинг оғзаки ва ёзма нутқида ифодаланади.

Зеро, мактаб ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқига бўлган ҳозирги талаб унинг образли, аниқ, равшангина эмас, балки мазмундор, таъсирчан, мантиқий ва ишонарли далиларга бой бўлишини, қўйилган гоёларни амалда асослай олиш қобилиятини ҳам тақозо этади.

Шундай қилиб, фан билан санъатнинг умумий ўрта таълим мактаби, академик лицей таълими жараёнидаги гуманитар фанларни ўқитишда фанлараро интеграциясини амалга ошириш асосини ташкил этувчи ўзаро алоқалари қуйидаги уч жиҳатда намоён бўлади:

- мазмун муштараклигида;
- таълим жараёнида бажарадиган вазифалари яқинлигида;
- воқеликни идрок этиш усулларининг ўхшашлигида.

Бу жиҳатлар фанлараро интеграция ўқитишнинг педагогик - психологик табиатига ҳамоҳанг эканлигини кўрсатади.

Дидактик нуқтаи назардан ўқув жараёни бир-бирдан ажралмас учта – ўқитиш, тарбиялаш, ривожлантириш қисмдан иборатдир. Шунинг учун билишнинг “жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ва ундан практикага – ҳақиқат билишнинг, объектив реалликни билишнинг диалектик йўли ана шундайдир”, – деган назариясини мактаб ўқувчиларининг ўқув – билиш фаолиятига татбиқ этиш мумкин.

Демак, жонли мушоҳада билиш жараёнининг бошланғич босқичидир. Ўқув фанларини ўзаро боғлиқликда ўрганиш методи у ёки бу фан бўйича ўрганилаётган воқеа ва ҳодиса ҳақида ўқувчида жонли мушоҳада қилиш малакасини ўстиради, жонли мушоҳада қилиш орқали ўқувчи воқеа, ҳодиса ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади. Ўқитувчи уларда ҳосил бўлган бу тасаввурларни умумлаштиради, натижада, ўқувчиларда у ёки бу фан ҳақида ёрқин тушунча шаклланади.

1.2. Адабиётнинг бошқа фан (тарих, тасвирий санъат, мусиқа)лар билан алоқаси.

Маълумки, фан билан санъатнинг ўзаро алоқаси кўп қиррали ва мураккабдир. Биз эътиборни фан билан санъат ўртасидаги алоқаларнинг мактаб таълимида ҳисобга олиниши керак бўлган қисмларгагина эътибор қаратамиз. Бу ўқитиш жараёнида фанлараро интеграцияни амалга ошириш учун асос бўлади.

А.Зуннунов ва А.Алиевларнинг “Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш” номли методик қўлланмаси²⁸да тўғри

²⁸ Зуннунов А., Алиев А. Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 72 б.

кўрсатилганидек, мактабда ҳар бир ўқув фанини, жумладан, адабиётни ўрганишда ўқувчиларнинг англаш, фикрлаш, айниқса, нутқий фаолияти алоҳида ўринни эгаллайди. Шу сабабли дарсларда ўқувчилардан адабий матнни тўғри ўқиш, англаш, ўқиганларини амалий тажрибада бевосита қўллаш малакаларини ўстиришга аҳамият берилади. Шу билан бирга, уларда объектив ҳаётдаги воқеа ва предметлар орасидан муҳимларини ажратиб олиш, белги ва хусусиятларига қараб уларни гуруҳлаштириш кўникмаси ҳам тарбиялаб борилади, Шу боисдан ҳам, адабиётни бошқа гуманитар фанлар – она тили, тарих, тарбия, география ва эстетик йўналиш фанлари – тасвирий санъат, мусиқа билан боғлаб ўқитилади.

Биз қуйида адабиёт дарсларида тарих, тасвирий санъат ва мусиқа фани материалларидан фойдаланиш тажибасини ёритишни мақсад қилганимиз сабабли адабиётнинг бу фанлар билан алоқаси масаласига алоҳида тўхталмоқчимиз.

Адабиёт реал воқеликни бадий образларда ифодалаши жиҳатидан тарих фани билан ниҳоятда яқиндир. Тарихий билимларсиз ёзувчи ижодини ёки унинг алоҳида олинган асарини тўлалигича тушуниш жуда қийин. М.Н.Нечкина таърифи билан айтганда, “тарих гуманитар билимларнинг ҳавосидир”²⁹.

Ёзувчи ҳаёти ва ижоди у яшаб ижод этган даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеалар билан чамбарчас боғланган бўлади. Шу сабабли ёзувчининг ҳаёти ва ижодий йўли у яшаган даврдаги тарихий воқеаларга боғлиқ ҳолда ўрганилади, адабий-тарихий жараён эса ижтимоий ва тарихий ҳодисалар инъикоси сифатида тушунтирилади.

Тарихийлик адабиёт ўқитишда асосий тамойил ҳисобланади. Тарихийлик тамойилида ижоднинг ривожини – ёзувчи ижтимоий биографиясининг қисми, асари у ёки бу давр адабиёти тараққиётидаги ҳодиса сифатида ўрганилади.

Биобарин, тарихийлик тамойили ёзувчи ижодини санъатнинг бошқа турлари билан ҳам боғлиқ ҳолда ўрганишни тақозо қилади.

Инсон идеали фақат ҳозирги даврда эмас, балки ўтмишда юз берган қахрамонона воқеалар ва тарихий шахслар фаолиятини ўрганиш жараёнида ҳам шаклланади.

Тарих дарсларида тарихий ҳодисаларни, шунингдек, тарихий шахслар фаолиятини баён этишда реал ҳужжатларга асосланилади. Ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўрганишда ҳам адабиёт ўқитувчиси аниқ далилларга, тарихий, бадий манбааларга суяниши керак.

²⁹ Ўша малба. – Б.4.

Масалан, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганишда тарих дарсида ўтилган “XV асрнинг охири – XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сиёсий вазият”, “Ўзбекистонда маънавий ва тарихий мероснинг тикланиши”³⁰ бўлимидаги мавзуларга асосланиш, шоирларнинг мемуар шаклидаги асарларидан, замондошлари хотираларидан, улар ҳақида яратилган тарихий, бадий асарлардан ўринли фойдаланиш ижобий натижалар беради.

Шунинг учун ҳам ўқитувчи ўқувчиларнинг дарсда олган билимлари асосида бу ўқув фанлари ўртасидаги алоқани аниқ англаб олишларига алоҳида эътибор берган ҳолда тарихий, бадий асарлардан ўринли фойдаланади. Бунда ўқувчиларнинг ҳар бир давр учун аҳамиятли бўлган воқеалар, ҳодисалар ўртасида ҳам алоқа – боғланиш борлигини билиб олишларига эришиш – уларда илмий дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Санъат инсон руҳий ҳолатининг энг нозик томонларигача забт этади. У фақат ҳис-туйғуларгагина таъсир этиб қолмасдан, инсон эрки ва мақсадини ҳам ифода этади. Шу ерда унинг ўз-ўзини англашни ривожлантириш, ахлоқий туйғуларни тарбиялаш ва дунёқарашни шакллантиришдаги энг муҳим аҳамияти кўзга ташланади. Шунинг учун шахсни ҳар томонлама баркамол инсон сифатида тарбиялашда санъат асарларидан фойдаланиш энг муҳим воситалардан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда умумий ўрта таълим мактабларида санъатнинг анъанавий уч тури (адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа)ни ўргатишдан фойдаланиб келинади. Ҳар бир санъат турининг алоҳида манбалари мавжуд бўлса-да, уларнинг асосий тилини белгилайдиган нарса бор. Бу образдир.

Образ сўзи ўзида ҳаётий маънодор ва жозибали мазмунларни мужассамлаштиради. Шунинг учун унга эстетик йўналиш фанларини ўқитиш жараёнида диққатни қаратиш жуда муҳимдир.

Ўқувчи, томошабин, тингловчи бадий образ муаллиф томонидан унинг тасаввурлари асосида яратилишини билиши, адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа асарларининг ўзаро алоқадорлигини, уларнинг мантиқий ривожланиб боришини ҳис қилиши ва тушуниши зарур.

³⁰ Жўраев Н., Замонов А. Ўзбекистон тарихи (Мустақиллик даври). Ўрта таълим мактабларининг 11-синф ўқувчилари ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари учун дарслик. 1-нашр. – Ғафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижоди уйи, Тошкент, 2018. – Б.95.

Адабий образларда акс эттирилган воқеалар ўқувчилар учун ҳаётда кўрганларининг умумлашмаси, натижаси бўлиши лозим. Мусаввирлик санъатида бевосита амалга оширилган бу жараён ёш томошабин учун кўриш шаклини идрок этишнинг натижаси яширинлигича қолади. Мусиқада эса, бадиийлик мураккаб образлар тизимидан иборат бўлиб, ижро этилиши ўзига хос ифода воситалари – куй, гармония, полифония орқали амалга оширилади ва воқеаларни, ҳис-туйғуларни ўзича ривожлантиради.

Шунга қарамасдан, ҳар бир санъат ўзининг бой ифода воситаларига эга бўлиб, улар доимо бир-бири билан алоқада бўлади, бир-бирини тўлдиради.

Адабиётни мусиқа, тасвирий санъат билан ҳамкорликда ўрганиш бу санъат турларининг умумий табиатидан келиб чиқади, чунки буларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётни образлар орқали акс эттиради. Санъат асарлари ўртасида умумийлик, ўхшашлик бор бўлгани ҳолда уларнинг фарқли томонлари ҳам мавжуддир.

Адабиёт – сўз санъати. Унинг қуроли сўздир, шу хусусияти билан у санъатнинг бошқа турларидан фарқ қилади. Максим Горький таъбири билан айтганда эса, ёзувчи “тил воситаси билан характер яратади”.

Мусиқа – ҳис-туйғуларнинг тили. Ундаги энг асосий нарса кетма-кет интонация орқали уланиб кетадиган куйлардир. Куй киши руҳиятига аста-секин таъсир қўшиб, танада ўзига хос ўзгаришлар ҳосил қилади. Олий асаб силсиласи, бошқа аъзолар ҳовуридан тушади, ўзига келади, маромида ишлайди. Баъзи куйларнинг оҳангига, яъни маъносига қараб киши беихтиёр фикрлар, ҳиссиётлар оламига шўнғиб кетади. Куйлар борки, кишининг кучига куч қўшиб, оғирини енгил қилади. Гоголь сўзи билан айтганда, “у – буткул эҳтирос, у кишини турган заминидан бирданига, бир йўла узиб олади-да, уни қудратли товушлар гулдуриси билан гангитиб кўяди ва шу ониёқ, ўз оламига мафтун қилади. Мусиқа кишининг бутун асабига, унинг бутун вужудига гўё нозик пардаларга урилгандек азим куч билан урилиб, кишини бир бутун эҳтирос, ҳаяжонга айлантиради”.

Наим Каримов эса, лирика билан мусиқанинг бир-бирига яқинлигини куйидагича таърифлайди: “Лирика ва мусиқа образли айтганда, санъатнинг Фотима ва Зухролари, унинг эгизак фарзандларидир”³¹. Шундай экан, мусиқа билан лирика уйғунлиги

³¹ Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. – Т.: Фан, 1964. – Б.52.

таассуротларни кучайтиради, хиссиётларни қитиклайди, натижада санъатнинг энг муҳим вазифаси амалга ошади.

Тасвирий санъат – бўёқлар, чизиклар, овозлар тилидир. Нодир Норматов таъбири билан айтганда, “ранг тасвир ҳамиша инсон қалбини ташқи олам билан боғлашда кўприк ролини ўйнайди. Бу кўприк нафис, мустаҳкам ва қонуний...”³².

Демак, санъатнинг турли тармоқлари ўз олдига қўйган вазифасини бажаришда ҳар хил воситалардан фойдаланади. Адабиётнинг куроли сўз бўлса, мусиқачи турли-туман товуш ва оҳанглардан, мусаввир хилма-хил ранг ва бўёқлардан, ҳайкалтарош ганч, тош, мрамар ва бошқалардан фойдаланиб образ яратади. Бадий адабиётда ҳаёт, воқелик ва кишилар ривожланишда, тараққиётда тасвирланади. Шу жиҳати билан адабиёт санъатнинг мусаввирлик ёки ҳайкалтарошлик каби турларидан фарқ қилади. Чунки, расм ва ҳайкалда маълум лавҳа, ҳолат акс этади.

Хулоса қилиб айтганда, санъатнинг турлари бир-биридан фаркланса-да, улар воқеликни акс эттиришда ўзаро муштараклик хусусиятига эгадир.

Таълим жараёнида фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш воситаси сифатида адабиётни санъатнинг бошқа турлари билан уйғунликда ўрганиш юзасидан кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, адабиёт ва санъат асарларининг яқинлиги тўлиқ тадқиқ этилди деган хулосани айтиб бўлмайди. Бу масаланинг назарий томонларини чуқурроқ очиб бериш, адабиёт дарсларида санъат асарларидан фойдаланишнинг ўрни ва аҳамиятини акс эттирувчи қарашлар тамойилларини ишлаб чиқиш, энг самарали шароитларни аниқлаш ва улардан ўқитувчиларнинг унумли фойдаланишларини ташкил этиш жуда муҳимлигини йирик методист олимлар ҳам таъкидламоқдалар.

Бизнингча ҳам, адабиёт дарсларида турли хилдаги санъат асарларидан фойдаланиш ўқув жараёнини фаоллаштиришнинг энг мақсадли йўллари билан бири ҳисобланади. Бу психологик-дидактик тамойилда кўрсатилган “ўқитиш ўқувчилар тасаввури, ҳис-туйғу органлари, англаш фаолиятининг ҳар томонлама ривожланишига таъсир этиши керак”лиги ҳақидаги фикрларни тасдиқлайди.

Ўқувчи шахсининг ҳар томонлама ривожланиши учун санъатнинг фақат бир тури билан эмас, бошқа турлари билан ҳам таништириб бориш катта аҳамиятга эгадир.

---

³² Норматов Н. Камалак яшайдиган уй: Хужжатли қисса: Кичик ва ўрта мактаб ёшидаги болалар учун. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б.77.

Бола тафаккури икки, баъзан уч турдаги санъат асарларини қабул қилиш қобилиятига эга. Айниқса, бу ҳолат адабиёт дарсларида бадий асар таҳлили жараёнида ёркинроқ намоён бўлади. Кўплаб назарий манбаларда ҳам бу педагогик жараёни куйидагича юқори баҳоланган: “Агар пайдо бўлган тасаввур олдинги ҳолатнинг такрорланиши бўлса, бундай ҳолда у фақат хотирадаги олдинги изни чуқурлаштиради ва жадаллаштиради... Лекин тасаввурда олдин учраган бир қанча, шу билан бирга, олдин бўлмаган таркибий қисмлар бўлса, у ҳолда мутлақо янги ҳолат юзага келади: ўхшаш белгилар, бир хил таркибий қисмлар бир-бирига мос келади, бир-бирини кучайтиради ва шу билан бирга, янги тасаввурлардаги ҳар хил томонларни бир-бирига маҳкам боғлайди”.

Дарсда санъат асарларидан фойдаланиш эмоционал муҳит ва руҳни ҳосил қилади. Чунки ҳис-туйғулар беқиёс даражада бой бўладики, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган туйғуларни мусиқа ёки тасвирий санъат орқали чуқур ва аниқ ифодалаб бериш мумкин.

Турли хилдаги санъат асарларидан дарс жараёнида фойдаланиш синфда эмоционал муҳит, руҳ ҳосил қилибгина қолмасдан, ўрганилаётган матнни чуқур тушуниб етишга ҳам хизмат қилади. Бизнингча, бу масалани логик ва эмоционал жиҳатдан тўғри ҳал қилиш учун ҳар бир адабиёт ўқитувчиси ўз тажрибасида ўқувчиларга матнни чуқур тушуниш, ижодий ўқиш, имкони борича тасаввур эта олишларини ўргатиб боришга ҳаракат қилиши керак. Турли санъат асарлари, жумладан, мусиқа тасаввурларни кенгайтиришга, фахмлаш, тафаккур ва ҳис-туйғуларнинг ривожланишига хизмат қилади. Энг муҳими, инсон ривожланган тафаккур, фантазияга эга бўлмаган тасаввур билан ижодий фикрлай олмайди.

Демак, адабиёт дарсларида фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш воситаси сифатида турли хилдаги санъат асарларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг бадий дидини шакллантиришда, эстетик жиҳатдан тарбиялашда катта роль ўйнайди. Бизнинг фикримизча, юқорида айтилган фикрларни адабиёт дарсларининг турли босқичларида, ўрни билан амалга оширилгандагина кутилган натижага эришиш мумкин бўлади, акс ҳолда, дарс зерикарли, тартибсиз, ноизчил бўлиши ҳам мумкин.

Бадий асарда ифодаланган ёки ёзувчи яшаган тарихий давр ҳақида гапирганда, кириш дарсларида, асарни ўқиш ва таҳлил қилиш жараёнида, алоҳида образ устида ишлаш вақтида, яқунловчи дарсларда тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш ўринли бўлади.

Давр руҳи, ғоясини ифодалаш учун мусиқадан ҳам фойдаланиш мумкин.

Маълум бир матн ёки адабий қаҳрамон образи устида ишлаш жараёнида мусиқага мурожаат қилиш мумкин.

Матнни таҳлил қилиш жараёнида мусиқадан фойдаланиш ўқитувчидан жуда катта маҳорат талаб қилади. Чунки матннинг ўзига хослиги мусиқадан фойдаланишнинг шакл ва характерини ўзгартириб юбориши мумкин.

Адабий қаҳрамон образи устида ишлаш жараёнида мусиқага мурожаат қилинганда, қаҳрамоннинг ҳаётида санъатнинг ўрни ва роли, бадий диди, характери ва қарашларидаги ўзаро боғлиқлик каби масалаларга эътибор қаратилади. Дарснинг ҳамма босқичларида ҳам санъат асарларидан унумли фойдаланиб бўлмайди. Баъзан тасвирий санъат асарларидан, баъзан мусиқадан, баъзан ифодали ўқишдан фойдаланилади.

Масалан, лирик асарларни ўрганиш жараёнида расмлардан фойдаланиш ҳолати кам учрайди, аксинча, насрий асарлар таҳлилида мусиқа камроқ қўлланади. Бизнингча ҳам, мусиқа ва шеърят ҳамоҳанг бўлганлиги учун лирик асарларни таҳлил қилиш жараёнида мусиқадан фойдаланиш ўринли ва самарали бўлади.

Дарс ва дарсдан ташқари ишлар жараёнида турли фан материалларидан уйғун ҳолда фойдаланиш муҳим педагогик жараён бўлиб, у мавзу характерига, дарсни ташкил этиш шаклига, қўйилган мақсадга қараб амалга оширилади.

Синфдан ташқари ишларни ташкил этишда турли фан (тарих, география, биология, мусиқа тасвирий санъат, меҳнат таълими, жисмоний тарбия, психология) материалларидан уйғун ҳолда фойдаланиш жуда бой имкониятларга эгаки, бу ҳақдаги фикрларни алоҳида мавзу сифатида батафсил ёритиш мақсадга мувофиқ.

Фанлараро алоқадан унумли фойдаланиш ҳисобига ташкил этилган дарс оддий дарсдан жуда катта фарқ қилади. Чунки дарс жараёнида фанлараро алоқалардан фойдаланиш ўқитувчидан педагогик маҳорат, машаққатли меҳнат, кучли қизиқиш талаб қилиш билан бирга, ундан бу тадбирни амалга ошириш учун қўйиладиган дидактик талабларни билишни ва уларни тўғри амалга оширишни ҳам тақозо этади.

Бу дидактик талаблар қуйидагилар³³ :

³³ Беленький Г.И. О сущности и видах межпредметных связей. – В кн.: Некоторые теоретические и практические аспекты межпредметных связей. – М., 1982. – С.120-123.

1. Фанлараро интеграцияга асосланган дарсда бошқа фан материалларидан фойдаланишнинг мақсади ва вазифалари аниқ белгилаб олиниши керак.

2. Бундай дарслар жараёнида ўқувчиларнинг фаоллиги юқори даражада бўлиши таъминланиши зарур.

Ўқитувчи ўзининг нутқида бошқа фанлардан олинган материалларни такрорламаслиги лозим. Фанлараро интеграциянинг мақсади ўқувчиларнинг турли фанлардан олган билимларини янги савол-топшириқлар асосида мустақил баён этишларига эришишни таъминлашдир. Бунинг учун дарснинг кириш қисмида ёки янги материални баён этиш жараёнида турли фанлардан эгалланган билимларни эслатиш учун такрорлаш суҳбатлари уюштирилади; турли фанлардан олган билимларни эслаб келишни олдиндан вазифа қилиб топширилади; синфда амалга ошириладиган оммавий ўқув ишларида якка-якка ёки оммавий топшириқлар (қизиқишларига қараб, танлаб олиш ва албатта бажариш шarti қўйилган ҳолда) билан таъминлаш; турли фанлардан олинган билимларни умумлаштиришда синфдан ташқари ишлардан фойдаланилади.

3. Фанлараро интеграцияни йўлга қўйишда воқеаларнинг ўзаро алоқадорлиги сабабларини тушунтиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

4. Фанлараро интеграция асосида ўтилган дарс турли фанлар алоқасига асосланган билимларнинг дунёқарашни шакллантириш ва хулосаловчи вазифаси мазмунини сақлаши, ўқувчилар ҳам бундай объектив хулосалар турли фанлардан олинган билимлардан фойдаланиш орқали вужудга келишини ҳис қилишлари лозим.

5. Фанлараро интеграцияга асосланган дарс ўқувчиларда ижобий муносабатларни шакллантириши, уларда турли фанлардан эгалланган билимларнинг ўзаро боғлиқлигини билишга қизиқиш ҳисларини уйғотиши керак.

Бу эса қуйидагиларни талаб қилади:

фанлараро интеграция асосидаги топшириқларнинг ўқувчилар кундалик ҳаёти, уларнинг амалий фаолияти билан узвий боғлиқлигига эътибор беришни;

фанлараро интеграция мазмунидаги ҳисоблаш топшириқларини бажаришни;

фанлараро интеграция асосидаги амалий, мустақил, ижодий ишларни бажаришни;

бошқа фанларга доир кўргазмали қуроллардан, илм-фаннинг замонавий ютуқлари билан тўлдирилган илмий-оммабоп, қўшимча адабиётлардан фойдаланишни.

Энг асосийси – ўқувчиларнинг бошқа фанларга бўлган қизиқишларини кучайтириш учун мустақил ишларни ташкил этиш жараёнида уларнинг билимларини такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга эътиборни қаратишдир.

6. Фанлараро интеграцияга асосланган дарс бир-бирига яқин бўлган турли фан дарсликларининг ўқув материалларидан ажратиб олинган манбаларни асослаб бериши зарур. Шунинг учун фанлараро интеграциянинг асосий вазифасини таъминловчи ўқитишни ташкил этишнинг турли хил шакллари: фанлар уйғунлиги йўналишидаги уй вазифалари топшириш, такрорлаш-мустаҳкамлаш, маъруза, конференция, семинар, баҳс, комплекс, онлайн, видео, тақдимот, “Жажжи тадқиқот”, онлайн учрашув, саёҳат дарслари ташкил этиш; адабий кечалар, саёҳатлар уюштириш каби синфдан ташқари тадбирлардан кенг фойдаланиш зарур.

Биз ҳам юқоридаги фикрларга қўшилган ҳолда шуни таъкидлашни истардикки, бу умумий дидактик талаблар таълим жараёнидаги барча ўқув фанлари дарсларига тааллуқли бўлиб, адабиёт дарсларида фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш жараёнида ҳам буларга амал қилиш зарур.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, фанлараро интеграцияни йўлга қўйишда муваффиқиятларга эришиш фақат ўқитувчиларнинг маҳоратигагина эмас, балки ўқув дастурлари ва дарсликларига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқки, бу муаммоларни тадқиқ этиш ва умумий ўрта таълим мактаблари турли фан ўқитувчиларининг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлаш бўйича олиб борилаётган изланишларни ривожлантириш таълим сифати ва самарадорлигини таъминлаш учун хизмат қилади.

ИККИНЧИ БОБ АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ ЎРГАТИШ ЖАРАЁНИДА ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯДАН ФЙДАЛАНИШ

2.1. Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўргатишда Ўзбекистон тарихи материаллари, тарихий, бадий, тасвирий санъат ва мусиқа асарларидан фойдаланишнинг ўрни.

Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўргатишда фанлараро интеграцияни амалга ошириш ва ўқувчиларнинг ўзбек мумтоз адабиёти бўйича чуқур билим олишлари учун, аввало, ўқитувчиларнинг ўзи шоир ҳақида кенг маълумотга эга бўлиши, ҳаёти ва ижодининг энг нозик нуқталаригача ўрганиб чиқиши, қўшимча илмий, бадий, услубий манба ва дарслик, қўлланмаларни пухта билиши зарур.

Бизнингча, Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўрганиш жараёнида куйидаги манбаларга суянилса, мақсадга мувофиқ бўлади:

- а) ўзининг асарларига;
- б) замондошларининг асарларига ва “Ўзбекистон тарихи” дарсликларига;
- в) ёзувчи ҳақидаги илмий асарларга;
- г) дарсликка;
- д) адабиёт ва санъат вакилларининг асарларига.

Ёзувчи таржимаи ҳолини ўргатишда энг асосий манбалардан бири унинг автобиографик асарларидир. Бундай асарлардан парчалар ўқиб бериш, бир томондан, ўқувчида ёзувчига нисбатан муҳаббат уйғотса, иккинчидан, унинг автобиографик асарларини ўқишга замин ҳозирлайди.

Шуни назарда тутган ҳолда, Алишер Навоий таржиаи ҳолини ўрганиш ишини илмий ва методик жиҳатдан тўғри ташкил этиш учун ўқитувчи, аввало, шоир асарлари, хусусан, улардаги автобиографик ўринларни, шунингдек, унинг ўз ижоди ва айрим асарлари ҳақидаги фикрларини аниқлаб олган бўлиши керак. Бундай ўринларни Алишер Навоийнинг деярли ҳамма асарларидан топиш мумкин. “Лисонут-тайр” нинг хотима қисмидаги шоирнинг болалик чоғида “Мунтикут-тайр”ни ўқиганлиги ҳақидаги маълумот, “Мажолисун-нафоис” асаридаги шоирнинг ўз даври шоирлари ва адиблари (масалан, Шарофиддин Али Яздий, Лутфий, Биноий ва бошқалар) билан, “Хамсатул-мутаҳаййирин” асаридаги Абдурахмон Жомий билан муносабатлари ҳақидаги хотиралари, барча асарларининг муқаддима

ёки хотима қисмида шу асарнинг ёзилиш тарихини баён қилувчи маълумотлар шулар жумласига киради.

Қатор Давлат мукофоти соҳиби Раззоқ Ҳамраев Алишер Навоий образини яратишдаги машаққатларини қуйидагича хотирлайди:

“Буюк гуманист шоир, ўз замонасининг ақл-идроки, улкан мутафаккири, халқпарвар ҳамда сиёсатдон давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳаққоний сиймосини гавдалантириш нақадар мураккаб, масъулиятли вазифа эканлигини яхши англари эдим, – деган эди Раззоқ Ҳамраев, – Навоийнинг улуғлиги фақат халқимизга эмас, балки ҳамма қитъалар халқига ҳам озми-кўпми маълум. Мақсадим-кишилар тасаввуридаги ана шу тарихий сиймонинг тирик тасвирини чизиш, жонлантириш, томошабинда Навоий образига нисбатан чуқур ишонч туғдириш эди....

Алишер Навоий ва унинг замонага алоқадор бўлган тарихий китоблар, обидалар, рисоалар, ривоятлар, қиссалар, назарий ҳамда адабий асарлар дунёсига шўнғиб кетдим. Образ яратилгунча бу дунёдан ажралмадим. Навоий яшаган даврнинг кескин муҳитини, оғир нафасини чуқур ҳис этдим, ўша замондаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий зиддиятларнинг келиб чиқиш сабабини давримиз талаби нуқтаи назаридан яхшироқ билиб олишга интилдим, қаҳрамонларнинг ана шу шароитдаги ҳаётини, фаолиятини, тирикчилигини ўнлаб-юзлаб тасаввуримдан ўтказдим. Натижада, Навоий ва у яшаган давр тўғрисида маълум тушунчага эга бўлдим. Хусусан, улуғ мутафаккир ўз замонасида кечирган фожианинг туб сабабини охирига қадар тўла аниқлаш учун жиддий изланишлар қилишга тўғри келди. Чунки шоир кечган фожианинг сабаби – образнинг ўзаги, уни ҳаракатга келтирувчи куч эди. Навоий фожиасининг сабаби эса – у ўйлаган ва умид боғлаган олижаноб, муқаддас ниятларнинг пучга чиққанлигидир. То шу сабаб тўла-тўқис аниқланмагунча Навоий образи ҳосил бўлмади...”³⁴.

Раззоқ Ҳамраевнинг ушбу гапларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ўқувчиларга Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди, у яшаган давр ҳақида чуқурроқ тушунча бериш учун ҳам “шоирлар замонага алоқадор бўлган тарихий китоблар, обидалар, рисоалар, ривоятлар, қиссалар, назарий ҳамда адабий асарлар дунёсига шўнғиб кетиш”, вақтинча “Алишер Навоий яшаган даврнинг кескин муҳитини, оғир нафасини чуқур ҳис қилиш”, “ўша замон зиддиятларининг келиб чиқиш сабабларини билиб олиш”, унинг “шу шароитдаги ҳаётини, фаолиятини, тирикчилигини ўнлаб, юзлаб тасаввурдан ўтказиш”

³⁴ Жўраев Ф. Ҳамон барҳаёт ижод. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991. 8 март.

зарур. Бунинг учун улуғ боболаримиз ҳақидаги тарихий, бадий манбаларга кўпроқ мурожаат қилинади.

Улуғ боболаримиз замондошлари бўлган тарихчилар ҳамда адибларнинг уларга бағишланган асарлари таржимаи ҳолни ўрганишда мурожаат қилиниши лозим бўлган ғоят муҳим материалларни беради. Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ (“Яхши хулқлар”), “Ҳабибус-сияр” (“Суюкли хислатлар”), “Хулосатул-ахбор” (“Воқеалар хулосаси”); Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкиратуш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Восифийнинг “Бадоеъул-вақоеъ” (“Гўзал воқеалар”) асарлари шулар жумласидандир.

Бу тарихий, бадий асарлар шоирлар таржимаи ҳолининг маълум томонларини очиб беришда тарихий ҳақиқат асосида юзага келган ҳикоят ва ривоятларга, хотираларга суяниб яратилган бўлса-да, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, илмий, маданий муҳит, халқ санъатини ўрганишда ҳам ноёб манба ҳисобланади.

Алишер Навоий яшаган давр ҳақида аниқ ҳамда тўлиқроқ маълумот олиш учун 7-, 8-синф ўқувчилари учун мўлжалланган “Ўзбекистон тарихи” дарслигига, Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институти томонидан нашрга тайёрланган Ўзбекистон тарихи 4 жилддигидаги баъзи маълумотларга мурожаат қилиниши энг маъқул имкониятлардан бири саналади.

Ўқитувчи шоир таржимаи ҳолини ўргатишга бағишланган дарсда бу манбаларга асосланибгина қолмай, аynи вақтда уларни дарс давомида ўрни билан бир-бирига қиёслаб фойдаланиши лозим. Бундай ҳолат дарснинг жонли ва қизиқарли ўтишига, ўқувчиларда шоир таржимаи ҳолига оид кўпгина масалалар ҳақидаги фикрларга ишонч ҳосил қилишга ёрдам беради.

Адабиёт ўқитувчиси ўзбек, шунингдек, қардош халқлар адабиётшунослигининг шоирлар ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида эришилган ютуқлари билан ҳам таниш бўлиши керак³⁵.

³⁵ Бертельс Е.Э. Навоий. – М.-Л., 1-я. тип. Изд. АН СССР в Л.-де., 1968., Навоий даҳоси. Мақолалар. Бадий адабиёт нашриёти. – Т., 1970., Сўлтонов И. Навоийнинг қалб дафтари. – Ўзбекистон адабий нашр. – Т., 1968., Ойбек. Навоий гулшани. Навоий ҳақидаги мақолалар. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1967., Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзак ижоди. – Ўзбекистон: Фаң, 1979., Санъатшунослик илмий текшириш институти. Навоий сўзига мусикалар. Нашрга тайёрловчи Акбаров И. Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1949., Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Т.: Юлдузча, 1989., Аҳмедов Н. Тарихий шахс талқини: Рисола. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989., Алишер Навоий. Муножот – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991., Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. – Тошкент.: Камалак, 1991., Алимов П. Тарих, шахс, бадиа. – Т.: Ўзбекистон, 1991.,

Шундагина у Алишер Навоий таржимаи ҳоли ҳақида унутилмас тасаввур ҳосил қилади. Бу каби асарларда баён қилинган илмий хулосаларни ўқувчилар онгига мумкин қадар соддалаштирилган, ихчам ҳолда етказилиши лозимлиги ўз-ўзидан маълум бўлиб, ўқитувчидан анча маҳорат ва изланишни талаб этади.

Республикамиз мактабларида ўтказилган тажриба-синовлар давомида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини муваффақиятли ўрганишда, улар ҳақидаги маълумотларни ўқувчилар онгига сингдиришда кўргазмали материаллар сифатида тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш ва уларни шарҳлашда боболаримиз тўғрисида яратилган тарихий, бадий асарлардан олинган парчаларни ўрни билан қўллаш катта ёрдам берди.

Шахсий кузатишлар, ўқитувчи ва ўқувчилар билан бўлган суҳбатлар, анкета саволларига олинган жавобларга асосланиб, шу хулосага келдикки, адабиёт фани ўқитувчилари адабиёт билан санъатнинг ўзаро алоқадорлигига жуда ҳам кам эътибор берадилар, улуг бобомиз ҳаёти ва ижодини бўёқ ёрдамида акс эттирган таниқли мусаввирларимизнинг санъат асарлари билан тўлиқ таниш эмаслар, таниш бўлганларида ҳам унинг моҳиятини, ундан дарснинг қайси ўринларида, қандай ҳолатда фойдаланишни амалга оширишда қийналадилар.

Шуларни ҳисобга олиб, Алишер Навоий сиймосини гавдалантирган мусаввирлар ҳамда уларнинг асарлари ҳақида маълумот беришни лозим деб ҳисоблаб, Тошкентдаги 241-мактабнинг тажриба синф

Ўролов А., Сувоқкулов И. Алломалар олами. – Т.: Ўзбекистон, 1991., Махкамов А., Соҳиқов Х., Суратларда Ватан тарихи. – Т.: Юлдузча, 1990., Алишер Навоийнинг табаррук дастхати. – Буклет. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991., Аъзамов А. Шерият даҳоси – Оллоҳ инъоми. – “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2001, 2 февраль., Ибратли ҳикоятлар ва ҳислатли ҳикमतлар. Нашрга тайёрловчилар А.Тиллаов, И.Сайдуллаев. – Т.: Sano - standart нашриёти, 2016., Хондамир. Макоримул ахлоқ. Ғафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти. – Тошкент, 1967., Эл деса Навоийни ... (Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида ривоятлар). – Т.: Чўлпон, 1991., Ғулум Ғафур. Мукамал асарлар тўплами. 12 томлик [Масъул муҳаррир С.Эркинов]. 3 - том. – Т.: Фан, 1984. Қаюмов Азиз. Алишер Навоий (Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида лавҳалар). – Тошкент, 1976., Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг “Фан” нашриёти, 1993., Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг “Фан” нашриёти, 2006., Исоков Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014., Воҳидов Э. Сўз латофати. – Т.: O'zbekiston, 2014., Юнусов М., Саидов М. Ўзбекистон меъморий ёдгорликлари. – Т.: Наврўз, 2018., Буюк юрт алломалари [Матн] / Тузувчи ва нашрга тайёрловчи У.Уватов; Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ўзбекистон мусулмонлар идораси, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази. Учинчи нашр. – Т.: O'zbekiston. НМИУ, 2020., Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik [Матн] Q. 1.: Darslik / Sirojiddinov Sh. [va boshq.]. – Тошкент: TAMADDUN, 2018.

(IX“в”) ўқувчиларининг пойтахтдаги Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи кўрғазмалари асосида тузган рўйхатлари намунасини келтирамиз.

№	Мусаввирнинг фамилияси ва исми	Тасвирий санъат асарининг номи
1	Абдулаев А.	“Алишер Навоий”
2	Абдуллаев Л.	“Навоий қурилишда”
3	Абдурахмонов Г.	“Алишер Навоий”
4	Аҳмаров Ч.	“Алишер Навоий” “Абдурахмон Жомий”
5	Бобоев Б.	“Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро мактабда”.
6	Воронский М.	“Алишер Навоий”
7	Ган Г.В.	“Навоий кўзғолончилар орасида”
8	Икромов И. Воронкин П.Д.	“Навоий сайрда”
9	Кайдалов В.Е.	“Алишер Навоий”
10	Кедрин	Минатюра услубида ишланган
11	Кириакиди И.	“Навоий мадраса қурилишида”, “Навоий”
12	Кузнецов В.	“Навоий дафн маросими”
13	Муҳамедов С.	“Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан сўнги марта учрашуви”
14	Набиев М.	“Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий”
15	Назаров А.	“Навоий ва Ҳусайн Бойқаро Абдулқосим Бобур хизматида”
16	Петров А.	“Алишер Навоий “Хамса” устида ишламоқда”
17	Саъдуллаев Т.	“Навоий ва Беҳзод”
18	Уста Мўмин	“Навоийнинг Астрободга келиши”
19	Цигленцев А.	“Навоийнинг Шарофиддин Али Яздий билан учрашуви”, “Навоий Ҳусайн Байқародон Астрободга жўнаш ҳақида фармон олмақда”.
20	Эминов К.	“Улуғбек мадрасасида Алишер Навоий шеър ўқимокда” “Навоий ва Жомий шайх Низомий хузурида”.
21	Қўзибоев Н.	“Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро хузурида”

Хайкалтарошликда:

1	Дитрих Л.	Алишер Навоий ҳайкали
2	Крымская А	Алишер Навоий бюсти

Бадий адабиётда Алишер Навоий образини акс эттирган асарлар анчагина ташкил қилади³⁶.

Агар улуғ боболаримизнинг ҳаёт йўли бир забардаст китоб бўлса, санъаткор ва ёзувчилар шундан фақат бир варағинигина ёритиб, шу йўл билан бўлса ҳам, улуғ бобомиздек баҳри мухитдан бир ирмок чиқариб, унинг мўъжизакор сувидан халқимизни баҳраманд этиш шарафига эришган бўлсалар, биз, ўқитувчилар ҳам ана шу мўъжизакор сувнинг томчилари билан ўқувчиларни таништира олсак деган эзгу ниятда ушбу ишга киришдик.

Биз кўп йиллар давомида тажриба-синов ишлари олиб борган Тошкентдаги 241-мактабнинг ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчиси Баходирова Мамлакатхон юқоридаги талаб ва манбаларни чуқур ўрганиб чиқиб ҳамда уларга амал қилган ҳолда Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўрганишга бағишланган машгулотнинг мазмуни ва тузилишини аниқ белгилаб олди. Гарчи, мактаб дастурида Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш учун 2 соат белгиланган бўлса-да, у шоир ҳаётининг катта тарбиявий аҳамиятини ҳисобга олиб, унинг фаолиятини кенгрок ёритиш мақсадида ва бизнинг тавсияларимизга асосланиб, 3 соат вақт ажратди ва уни қуйидагича тақсимлади³⁷.

I соат:

1. Алишер Навоий ҳақида кириш сўз.
2. Навоийнинг оиласи: отаси, тоғалари ҳақида маълумот.
3. Алишернинг болалиги. Шарофиддин Али Яздий ва Алишер.
4. Дастлабки шеърлар. Лутфий Навоий ҳақида.
5. Навоий Абдулқосим Бобур саройида.
6. Абусайд ва Навоий.
7. Навоий Самарқандда.

II соат:

1. Навоий – давлат арбоби. Унинг ижтимоий-сиёсий ва маданий фаолияти.

³⁶ Ойбек Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.. Л.Бать. Ҳаёт бустони. Алишер Навоий ҳақидаги повесть. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968., Миркарим Осим. Зулмат ичра нур. Хикоялар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968., Мақсуд Шайхзода. “Алишер Навоий” балладаси. Асарлар. 6 томлик. 4-том. – Т., 1972., Уйғун. Издат Султон. “Алишер Навоий” пьесаси. Мухтор. Омон. Навоий ва рассом Абулхайр: Романлар. – Т.: Шарқ, 2006.,

³⁷ Тавсия қилинаётган усулларни тадқиқотчи ўзининг 37 йиллик фаолияти давомида тажрибадан ўтказган.

2. Навоий ва ўзбек адабий тилининг тараққиёти.

3. Навоийнинг ўзбек адабиётини ривожлантириш учун кураши.
Жомий ва Навоий. “Хамса” нинг яратилиши.

III соат:

1. Навоий Астрободда. “Хазойинул-маоний” нинг яратилиши.

2. Навоий ҳаётининг сўнгги даври.

3. Адабиёт ва санъатда Навоий образи.

Дарсликда “Адабиёт ва санъатда Навоий образи” энг сўнгги машғулотда ўрганилиши кўзда тутилган. Аммо ўқитувчи бизнинг маслаҳатимиз билан бу мавзунини шоир таржимаи ҳолини ўрганиш машғулотининг 3-соатида ўтишни режалаштирди. Чунки бу машғулот шоир таржимаи ҳолининг якунига бағишланган бўлиб, унинг вафотидан сўнг қайғуга тушган ўқувчилар Навоий адабиёт ва санъатимизда доимо барҳаётлигини хис этади, дарснинг таълим-тарбиявий ва адабий аҳамияти ошади. Бу эса, ўз навбатида кейинги машғулотларнинг, синфдан ташқари тадбирларнинг муваффақиятли ўтишига замин ҳозирлайди.

Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўргатишда қўлланиладиган асосий метод маърузадир. Лекин маъруза жонли суҳбат, савол-жавоб, ахборот коммуникацион воситалари асосидаги лавҳалар орқали бойитилади. Зотан, ўқитувчининг мазмунан бой, методик жиҳатдан пухта ўйлаб тузилган, ёрқин далиллар, ихчам ва аниқ хулосалардан иборат бўлган маърузасигина кузатилган натижани бера олади.

Ўқитувчи Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маърузасини куйидагича режалаштирди:

1. XIV-XVI асрларда ижтимоий ва маданий ҳаёт (Ўқувчиларнинг шу мавзудаги обзор маърузадан ва Ўзбекистон тарихи дарсидан олган билимларини ёдга тушириш ва мустаҳкамлаш мақсадида савол-жавоб асосида).

2. Навоий портрети устида суҳбат.

3. Навоийнинг болалик йиллари:

а) ота ва онаси; б) зийрак гўдаклик; в) Ироққа сафар;

4. Навоийнинг ўқиш йиллари:

а) Ҳиротга қайтиш;

б) “Куш тили” мутолааси;

в) Эрта уйгонган ижод;

г) Лутфий билан учрашув;

д) Абдулқосим Бобир хизматида;

ж) Машҳадда ўтган йиллар.

5. Алишер Навоий ва шоҳ Абусаид муносабатлари.

6. Навоий Самарқандда.

7. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро хизматида:

а) муҳрдорлик, сўнгра вазирлик мансаби;

б) фан ва маданият ривожига ҳомийлик;

в) юрт ободончилиги учун кураш;

г) сарой интригаларининг кучайиши.

8. Буюк “Хамса” нинг майдонга келиши.

9. Навоий Астрободда:

а) Навоий душманларининг қабих ниятлари;

б) Навоийнинг Астрободга сургун қилиниши;

в) “Хазойинул-маоний” нинг тартиб қилиниши;

г) суиқасд.

10. Навоий ҳаётининг сўнгги йиллари:

а) яна Ҳиротда;

б) шоҳ салтанати теварагидаги янги можаролар, иғво ва фитналарнинг буюк шоирга таъсири;

в) яна қизгин ижодга берилиши;

г) шоирнинг сўнгги куни;

д) Ҳирот мотамда.

11. Навоий образи адабиёт ва санъатда (бадий адабиёт, театр, кино, тасвирий санъат, мусика ва ҳайкалтарошлик каби санъат турларида Навоий образига бағишланган энг яхши мавзулар).

Бу режа ўқувчиларга тақдим қилиниб, маъруза давомида махсус экранда намунали слайдлар орқали тақдимот шаклида намойиш этиб турилади. Бу ўқувчиларнинг маъруза мазмунини ўзлаштиришини осонлаштиради, маъруза қисм ва бўлими, ҳар бир масаланинг чегарасини аниқ белгилайди, ўз навбатида ўқувчиларнинг ёзувчи ҳаёти ва ижоди юзасидан китоб мутолааси, мустақил-ижодий ишлари ҳамда ўқитувчи томонидан қўйиладиган саволларга жавобларининг аниқ ва ихчам бўлиши учун хизмат қилади.

Ўқитувчи кириш сўзини бошлашдан аввал ўтилган мавзуни сўраш учун куйидаги саволлар ва топшириқлардан фойдаланди:

1. XIV-XVI асрлардаги ижтимоий ва маданий ҳаёт ҳақида қисқача маълумот беринг.

2. Бу давр ҳақида яратилган қандай тарихий, бадий асарларни биласиз? Улардан қайсиларида Алишер Навоийнинг буюк инсоний фазилатлари ёритилган?

3. Улуғбекнинг буюк хизматлари нимада деб ҳисоблайсиз?

4. Буюк тарихий шахс сифатида Алишер Навоий ҳақида билганларингизни гапиринг.

5. “Доно Навоий”, “Эл деса Навоийни” тўпламидаги афсона ва ривоятларда Навоий шахси қандай талқин қилинган?

Бу каби савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг ўтилган дарсдаги обзор маъруза ва Ўзбекистон тарихи дарсидан олган билимларини эслатиш ва мустаҳкамлаш учунгина хизмат қилмай, балки ўтилажак мавзуда ўқитувчи қайси тарихий далилларга кўпроқ диққатни қаратиши лозимлигини, қайси ўринларни такрорлаш шарт эмаслигини аниқлаб олиши ва дарснинг изчил, қизиқарли ҳамда мазмунли ўтиши учун ҳам замин ҳозирлайди.

Биз ўз кузатишларимиз жараёнида шундай дарсларнинг ҳам гувоҳи бўлдикки, ўқитувчилар Ўзбекистон тарихи материалларига, улардан адабиёт дарсларида фойдаланиш масаласига эътибор бермайдилар; кўпчилик қисмлари эса, куруқ далилларни такрорлаб, дарснинг зерикарли, савиясиз бўлишига сабабчи бўлмоқдалар.

Бизнинг фикримизча, “Ўзбекистон тарихи” фанининг ўқитилиши масаласидаги ютуқларга таянган ҳолда “Адабиёт” дарслиги талабларидан келиб чиқиб, ўз тарихимиз, маданиятимизга кўпроқ, эътиборни қаратавериш ҳам фақат ижобий натижалар беради.

Юқоридаги саволларга ўқувчиларнинг жавоблари шуни кўрсатдики, улар XIV-XVI асрлардаги ижтимоий ва маданий ҳаёт ҳақида маълум тушунчага эгалар. Улуғбек ва Алишер Навоийнинг буюк хизматларини фақат фан, маданият, адабиётимизнинг равнакига катта ҳисса қўшган олим, шоир, инсонпарвар, адолатли инсон сифатида баҳоладилар, холос. Бу даврда яратилган тарихий, бадиий асарлар ҳақида етарли тушунчага эга эмасликлари маълум бўлди.

Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобларини тўлдириб, умумлаштирган ҳолда хулосалади: XIV асрнинг II ярмидан XVI асрнинг охиригача бўлган давр Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи маданияти, санъати ва адабиётининг жуда бой ва сермахсул даврларидан биридир. Айниқса, 15 ёшида тахтга чиққан Улуғбекнинг мамлакатни 40 йил (1409-1449) идора қилиш даврида халқ ижтимоий ҳаётида кескин кураш давом этганлигига қарамай, ички урушлар деярли бўлмади. У мамлакатнинг бирлигини сақлашга, давлатни мустаҳкамлашга, иқтисодий ва маданий ҳаётни кўтаришга ҳаракат қилди. Унинг ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр, хусусан, унинг пойтахти Самарқанд иқтисодий ва маданий жиҳатдан Темур давлатига қараганда анча юксалди. Аммо Улуғбек ўғли Абдулатиф

томонидан ўлдирилгач, мамлакатда парокандалик бошланди. Отасининг қотили бўлишга ундаган Абдулатифнинг душманлари уни ўзини ҳам ўлдирдилар. Тахт Иброҳим Султоннинг ўғли темурий Абдуллага ўтади. У ҳам кўп турмайди. Натижада тахт учун кураш авж олиб кетади.

Навоий ҳам Темурийлар давлатида ана шундай феодал курашлар ниҳоятда кучайган бир даврда яшади, ижод қилди. Унинг бутун онгли ҳаёти ўша ижтимоий-сиёсий муҳити шаронтида кечди.

Навоий бу шаронтнинг оддий кузатувчиси бўлиб қолмай, унинг тараққиёт жараёнига фаол таъсир кўрсатган шахс ҳамдир. Шахс, файласуфларимиз таъбири билан айтганда, “барча ижтимоий муносабатларнинг мажмуи...” сифатида жамиятга боғлиқ бўлиши билан бир қаторда, жамият ҳам кишиларнинг ижодий фаолиятига боғлиқдир.

Маълумки, Алишер Навоий қарийб 30 йилга яқин турли давлат ишларини бошқарди. Султон Хусайннинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаш ва йўналтиришда фаол иштирок этди. Қисқаси, унинг бутун ҳаёти Хуросоннинг XV асрнинг II ярмидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир. Шундай бўлгач, Навоийнинг ҳаёт йўлини ўрганишда, унинг шахси билан боғлиқ бўлган масалаларга тўғри ёндашиш учун ўша даврда ёзиб қолдирган тарихий асарлар ва уларнинг саҳифаларида келтирилган ҳужжат ҳамда далилларнинг аҳамияти каттадир. Шунини ҳисобга олган ҳолда, Навоий замонида ёзилган тарихий асарларнинг муҳимларини синчиклаб ўрганиш ва уларнинг Навоий шахси ҳамда ижтимоий-сиёсий фаолиятига алоқадор қисмларини дарслик материаллари билан қиёслаб ўрганиш жуда зарурдир. Хондамир (1475-1535)нинг “Мақоримул-ахлоқ”, “Ҳабибус-сияр”, “Хулосатул-ахбор”, Давлатшоҳ Самарқандий (1435-1495) нинг “Тазкиратуш-шуаро”, “Зайниддин Восифий (1485-1566) нинг “Бадоеъул-вақоеъ”, Захириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) нинг “Бобурнома” асарлари шулар жумласидандир (Ўқитувчи дарс давомида бу манбаларга ўрни билан мурожаат қилиб борди ва дарс якунида улардан айримларини ўқиш учун тавсия этди).

Ўқитувчи Алишер Навоий ижоди ҳақидаги кириш сўзида эса, Навоий ўзбек адабиётининг буюк сиймоси эканлиги, ўз асарларида ижтимоий ғояларни илгари суриб, адабиётимиз ривожига кучли ижобий таъсир кўрсатгани, 5-10-синф адабиёт дарсларида шоирнинг асарларидан намуналар билан танишилгани, 11-синфда эса, Алишер

Навойй ижоди атрофлича ва чуқур ўрганилиши ҳақида маълумот берди. Сўнг биринчи соатда ижодкор ижтимоий-эстетик қарашларининг қандай шаклланганлиги, қайси омиллар воситасида унинг буюк сўз санъаткори бўлиб етишганини ўрганиш дарсининг асосий мақсади эканлигини айтди.

Дарс мусаввир В.Кайдалов томонидан ишланган “Алишер Навойй” портрети устидаги суҳбат билан бошланди. Ўқитувчи уни танлашга алоҳида эътибор берган. Унда ёзувчи ижодий балогати характерининг асосий белгилари ёрқин акс этгани ва бу расмга оид суҳбат ҳамма машғулотлар давомида ёзувчининг қиёфасини ўқувчилар тасавурида қайта тиклашга ёрдам бериши ҳисобга олинган.

Дастлаб, ўқувчилар суҳбатга жалб этилди. Бунда улар диққатини, асосан, шоирнинг ташқи кўриниши, шоир атрофидаги нарсаларнинг тасвирига қаратилди. Бу вақт ичида ўқувчиларнинг диққати бир марказга – портретга – шоирнинг характерини очишга қаратилди. Шундан сўнг ўқитувчи портретни изоҳлади:

“Мана, улуғ шоир Алишер Навойй. Ўз хонасида ижод билан машғул. Унинг эгнида одми шоҳи тўн, устида кўнғир мовут чакмон, бошида учли кўк тақяга силлиқ ўралган кўркамгина салла. Нуроний юз, қора ва қисқа соқолли, хушбичим мийиқлар текис ва силлиқ. Шоир чуқур ўйга ботган ҳолда кўрпачада ўтирибди. Бир қўлида савағичи қалам(ручка), чап қўлида сўзлар ёзилган оқ қоғоз, тирсаги болиш(ёстик)га қўйилган. Ёстикнинг олдида дотор ва муковаси қалин китоблар, олдида паст бўйли хонтахта, унинг устида қаламдон, довот, китоб ва оқ қоғозлар тартибли қўйилган. Шоирнинг чап ёнидаги гул идишларида чиройли гул, орқа томондаги деворга гўзал нақшлар ишланган. Деразадан кўҳна Ҳирот қалъаси кўриниб турибди. Қалъа ичида гиштдан ишланган уйлар, миноралар...”

Ўқитувчи ўқувчилар диққатини шоирнинг нуроний қиёфасига, ақли ва донишмандлигини ифодалаб турган кўзлари ва хаёлчан боқишига, катта ҳаётий тажриба, машаққатларни кечирган шоирнинг юзи ҳамда пешонасидаги ажинларга жалб қилар экан, буюк шоирнинг маънавий дунёси мусаввирлар томонидан қандай ифодалангани ҳақида суҳбат бошлади. Ўқувчилар расмдаги ҳар бир детални кузатиб, унда шоирнинг дид ва назокати, машғулоти ва талантини бўрттиришга ёрдам берган бўёқларни белгилайдилар. Навойй портрети ҳақидаги суҳбатда шоир тимсоли ва маънавий қиёфаси тасвирланган бадиий матнлардан фойдаланди:

Асрларга элтиб хаёлни,
Баъзан ёрқин кўраман чолни...
Нуроний юз, нуроний соқол,
Кўзларида муҳаббат малол.

Даҳо порлар пешонасидан
Гўё қуёш булут ичидан...
Кўркам, мағрур, оз эгик боши,
Куюк, жиддий киприги, қоши.

Нигоҳининг маъноси нодир:
Шундай боқар файласуф шоир.
Чехрасида ҳаёт мазмуни,
Тажрибалар ясамиш уни...

Оғса ҳамки умрин қуёши,
Ёшлик ўти унинг йўлдоши.
Соч-соқолни қиров босса ҳам,
Ижод ҳали чиройли кўклам³⁸.

Ойбекнинг “Навой” поэмаси портрет ҳақидаги суҳбат мазмунини бойитса, Мақсуд Шайхзоданинг “Алишер Навой” балладасидан олинган қуйидаги парча Кайдалов ишлаган расмдаги Алишер Навой сиймосини мукамал идрок этишга ёрдам беради:

Хирот қалъасида эски кошона,
Акс-садо берар тунда паймона,

Оғир уйқуларга толгандир Ҳери,
Гўёки чарчабди азалдан бери.

Ҳерининг энг танҳо бир гўшасида
Боғларга элтувчи тор кўчасида
Пойтахтнинг хилватгоҳ маҳалласи бор.
Унда шинам уйнинг дарвозаси бор.

Боғчаси ям-яшил, девори сарик,
Болохонасида доимо ёруғ.
Бу ерда қаламин юргизар шоир,
Дунёи оламни ҳам кезар шоир³⁹.

³⁸ Ойбек. Асарлар. 10 томлик. 2-том. – Т.: Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – Б. 94-95.

Шоир портретига доир бу каби суҳбат кўп вақт олмайди. Аммо унутилмас таассурот қолдиради. Ўқувчиларнинг шоир ҳақидаги тушунчаларини кенгайтиради, қизиқишларини оширади, зўр эстетик аҳамият касб этади.

Сўнгра ўқитувчи Алишернинг оиласи билан таништирди. Бунда у эътиборни Алишернинг отаси Ғиёсиддин Кичкина меҳмондўст, маърифатпарвар киши эканлигига, уларнинг уйига олимлар, шоирлар, ҳофизлар, созандалар доимо йиғилишиб туриши; тоғалари Қобулий ва Ғарибийлар шоир эканлиги ва булар ёш Алишерга, унинг ақлий камлотига катта таъсир кўрсатганлигига, уни 4-5 ёшида ўқишга берганликлари, аммо тож-тахт учун курашлар авж олганлиги туфайли Алишернинг Ҳиротдаги ўқиши узоққа чўзилмаганлигига қаратди. (Шу ўринда “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” номли махсус кўргазмали альбомдаги “Ҳирот шаҳри”, “Алишер мактабга борган пайт”, “Саъдий Шерозийнинг “Бўстон”, “Гулистон” асарларининг ҳозирги нусхаси, “Мантикуттайр” асарининг эски нашри муқоваси, “Алишер “Мантикут-тайр”ни ўқимокда” расм-слайдларини намойиш қилди ва изоҳ берди).

Мамлакатдаги парокандаликнинг сабабларини тушунтиришда куйидаги тарихий далилдан фойдаланди (бу даврга келиб, Самарқанд тахтини Абусаид, Хуросон (Ҳирот) ни Шохруҳнинг набираси Абулқосим Бобир эгаллаган эди):

“Бу иккала (Абусаид ва Абулқосим Бобир-А.К.) давлат бирига душман эди. XV аср ўрталарига келиб, Хуросонда феодал тарқоқлик жуда кучайиб кетди. Абдураззоқ Самарқандий феодал тарқоқликни куйидагича тасвирлаб беради: “Энг қизиғи шундаки, – деб ёзган эди у, – мамлакатдаги қалъаларнинг ҳар бирини бирорта бошлиқ эгаллаб олган. Мавлоно Аҳмад Ясовул Ихтиёруддин қалъасини босиб олган; Нурота қалъаси Парк мўғул кўлига ўтиб кетган; Серахс қалъасини амир Абдулла Пирзод кўриқлайди; Саълук қалъасини Худойдод ва Тебес қалъасини амир Увайс (амир Ховандшоҳнинг ўғли) эгаллаб олганлар, булардан ҳеч ким бир кимсага бўйсунмаган-бундай аҳволни жуда камдан-кам учратиш мумкин”.

Бу каби далиллар биринчидан, Алишерлар оиласининг Ҳиротдан Ироққа вақтинчалик кўчишларининг сабабини янада ойдинроқ ҳис қилишларига ёрдам берса, иккинчидан адабиёт билан тарихнинг

---

³⁹ Махсуд Шайхзода. Асарлар. 6 томлик, 4-том. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.369.

Ўзаро боғлиқлигини, Навоий яшаган давр хусусиятларини тушуниб етишларига, учинчидан, ўша даврда яшаган тарихчиларнинг бири (Давлатшоҳ Самарқандий) ва унинг асари (“Тазкиратуш шуаро”) ҳақида маълумот олишлари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчи режаси асосида маъруза қилар экан, буюк адиб дунёқарашнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган ва унинг юксак маънавий фазилатларини намойиш қилишга ёрдам берадиган таржимаи ҳолига оид далилларга алоҳида эътибор беради. Хусусан, “Ўзбекистон тарихи” дарслигидаги тарихий давр ҳақидаги материаллар, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида замондошлари томонидан айтилган фикрлар ҳамда яратган асарларидаги эпизодлардан, ўз асарларидан, тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш ёзувчи таржимаи ҳоли ҳақидаги мазмунининг мароқли бўлишини таъминлайди.

Навоий болалик ва ўсмирлик давридаёқ ўша даврнинг буюк олим ва шоирлари Шарофиддин Али Яздий, Мир Шоҳий, Лутфийлар назарига тушади ҳамда улар билан самимий муносабатда бўлади. У буюк тарихчи олим Шарофиддин Али Яздий билан учрашувини ўзининг кейинчалик ёзган “Мажолисун-нафоис” асарларида шундай хотирлайди:

“Мавлоно соҳиб камоллиги олам аҳли қошида мусалламдур... Иттифоқо манзил аларнинг хонақоҳи эшигида воқъе эрди... Мавлоно тушган жамоатнинг кайфиятин маълум қилмоқ учун атфолдин бирини тиладилар. Фақир алар сори борурга муваффақ бўлдум. Ҳар неки сўрдилар жавоб айтдум. Дедиларким: сен келиб биз била ошно бўлдинг, сенинг учун фотиҳа деб, ўз фотиҳаларига мушарраф қилдилар”.

Шу ўринда “Навоий” видеофильмидан (Ойбекнинг шу номли романи асосида яратилган) куйидаги эпизод эслатилади: Ёш Алишер ўз дўстлари билан ўйнаб юриб, бир мўйсафидга дуч келдилар. Зийрак Алишер унга дарров сув олиб келиб беради. Мўйсафид (бу киши Шарофиддин Али Яздий эди) дуо қилиб: “Сен умрбоқийликка эришгин”, – дейди. Шунда Алишер: “Ҳеч ким абадий яшамайди-ку? – деган гапи билан ўзининг мулоҳазали-лигини ва болаларга хос самимийлигини намойиш қилди. Шарофиддин Али Яздий унинг бу эътирозига шундай жавоб қилади: “Ҳеч ким жисман абадий яшамайди. Лекин сен бир иш қилгинки, бундан халқ умрбод фойдалансин”.

Бу эпизодни ҳикоя қилишда замонавий техника воситалари (видеофильмдан олинган лавҳани компьютер орқали экранда намоиш қилиш)дан ҳам унумли фойдаланиш мумкин.

Ёш Алишер Ҳофиз Шерозий, Муслиҳиддин Саъдий, Лутфий, Саккокий, Атоий ва Фариддин Аттор каби шоирларнинг асарларини кунт билан ўқир ва ёд олар, шу билан бирга, ўзи ҳам шеърлар ёзарди. Айниқса, у Лутфий билан яқин муносабатда бўлган ҳамда уни ўз устози деб билган. Навоий ва Лутфий ўртасидаги муносабатларга тўхталиб ўтиш шоир шахсиятидаги фазилатларнинг ёрқинроқ намоён бўлишига ёрдам беради.

Маълумки, Алишер шеър ёза бошлаган пайтда Лутфий 83-84 ёшларда бўлган. Бутун Мовароуннахрга танилган Лутфийнинг эътиборини ёш, эндигина 9-10 ёшга тўлган Алишер ўзига жалб этади. У ўзининг ёқимтойлиги, мулойим ва дилгирлиги билан Лутфийда муҳаббат уйғотади. Лутфий уни сидқидилдан яхши кўриб қолади, ўзига юксак эҳтиром билан қараган Алишердаги истеъдоднинг камолга етишувига жиддий таъсир кўрсатади. Навоийнинг ўзи “Насойим-ул-муҳаббат” номли асарида бу ҳақда зўр ифтихор билан шундай ҳикоя қилади: “Бу фақир борасига кўп илтифоти бор эди (менга кўп ҳурмат, марҳамат кўрсатар эди) ва фотиҳалар ўқур ва доим волида мулозаматига ва ризои хотирига (онамга хизмат қилишга ва унинг кўнглигини олишга) тарғиб қилур эрди”⁴⁰.

Навоий устози Лутфий тўғрисида “Мажолисун-нафоис” да характерли далилларни келтирадики, булардан биз устоз ва шогирд ўртасида бир неча бор учрашувлар бўлиб ўтганлигини англаймиз. Чунончи: “Мавлоно Лутфий... ўз замонасининг маликул-каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони ҳам машҳурдур ва мутаазирул жавоб матлаълари бор...” дея икки тилда ижод қилганини, кўпроқ ўзбек тилида битганидан, “назири” – тенги йўқ эканлигидан хабар беради⁴¹.

Ўқитувчи бу фикрларнинг далили сифатида Хондамирнинг “Мақоримул-ахлоқ” асаридан мисоллар келтиради: “Олий ҳазрат (Навоий) ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган пайтларда, бир куни Лутфий хизматига борди. Лутфий ўз нозик фикрларингизнинг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиш билан бизни баҳраманд этсангиз, – деб илтимос қилади. Ул ҳазрат бир ғазал ўқийди, унинг матлаи мана шу:

⁴⁰ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 15-том.

⁴¹ Ўша жойда, 12-том, 61-бет.

Оразин ёпқоч, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгоч қуёш.

Лутфий бу ғазални эшитиш билан ҳайрат денгизига чўмиб, шундай дейди: “Воллох, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмаштирардим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим”.

Бу каби мисоллар ўқувчиларнинг Алишер Навоий шахсиятидаги устозларни ҳурмат қилиш хислатини, унинг қобилиятли ва истеъдодли эканлигини тушуниб етишларига ва уларда устозларига, таълим бераётган ўқитувчиларига алоҳида эътибор билан қараш, улар меҳнатини кадрлаш туйғуларини шакллантиришга, Алишер Навоий каби қобилиятли, истеъдодли бўлиб етишиш орзусини пайдо бўлиши учун ёрдам беради.

Биз тадқиққотимизда Алишер Навоий таржимаи ҳолининг батафсил баёнини келтиришни лозим кўрмадик. Чунки, биринчидан, ёзувчи таржимаи ҳолини кенг шарҳлаш бизнинг вазифамиз доирасидаги асосий иш эмас, иккинчидан, Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўрганишга оид далиллар ишимизнинг кўп ўринларида таъкидлаб ўтганларимиз Р.Усмоновнинг “Юқори синфларда ёзувчи биографиясини ўрганиш”, А.Ҳасанова ва А.Зуннуовларнинг “Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш”, С.Долимовнинг 8-синф “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги учун методик қўлланма”ларида анчагина кенг баён қилиб берилгандир. Шунини қайд қилиш лозимки, Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўрганиш ҳақидаги дарсга тайёргарлик кўришда ўқитувчи бу уч манбадан асосий адабиётлар сифатида фойдаланади.

Лекин ўқитувчи фойданилиши лозим бўлган манбалар бу китоблар доирасида чекланмайди, албатта. Ёзувчи ҳаёти ва фаолиятининг ҳар бир даври ёки ижодининг бирон масаласини чуқурроқ ўрганиб чиқиш учун ўқитувчига тавсия қилинадиган адабиётлар ҳақида ўз ўрнида тўхталиб борамиз.

Ўқитувчи кундалик ўтиладиган материалга мос методларни излаганидек, кўргазмали қуроллар ва уларни шарҳлаш манбаларини ҳам излаб, шу асосда дарснинг муваффақиятини таъминлаши лозим. Тажриба-синовларимиз натижаси ва шахсий тажрибаларимиз шуни кўрсатдики, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда энг яхши кўргазмали материал “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” номли

махсус альбомдир.⁴² Аммо шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, альбомдаги расмларни дарс жараёнида берилаётган маълумотларга боғлиқ ҳолда кўрсатилиши ва уларни шарҳлаш учун Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ”, Ойбекнинг “Навоий” романидан олинган парчалардан ўринли фойдаланилгандагина дарс жонли ва мазмунли ўтади.

Ўқитувчи Мамлакат Баҳодирова Алишер Навоий таржимаи холини ўрганишга бағишланган дарсда куйидаги расм-слайдлардан фойдаланди (Юкорида таъкидлаганимиздек, дарснинг тўлиқ баёнини келтирмадик):

1. В.Кайдалов Навоий портрети (улкан ижодкор сиймосини ўқувчилар кўз ўнгида гавдалантириш учун ўқитувчи дарснинг бошланиш қисмида фойдаланди).

2. Альбомдаги расмлар: а) Ҳирот шаҳри;

б) Алишер мактабга борган пайт;

в) Саъдий Шерозийнинг “Бўстон”, “Гулистон” асарларининг ҳозирги нусхаси;

г) “Мантикқут-тайр” асарининг эски нашри муқоваси;

д) “Алишер “Мантикқут-тайр”ни ўқимокда”.

3. Лутфий портрети. (Алишер Навоийнинг Лутфий билан муносабатини ёритишда).

4. К.Эминовнинг “Навоий Улуғбек мадрасасидаги мушоирада” расми ва “Гўри Амир”, “Улуғбек расадхонаси” нинг фотонусхаси (шоирнинг Самарқанд маданият ва санъат аҳлларининг ҳам эътиборини қозонгани ҳақида фикр юритганда).

5. Н.Кириакиди. “Навоий мадраса қурилишида” ва “Навоий режалар билан банд” расмлари (Давлат ва жамоат арбоби сифатида мамлакатнинг ободончилиги учун олиб борган фаолияти ҳақида сўз юритганда).

6. А.Ган. “Навоий Ҳирот кўзғолончилари олдида” расми (халқнинг Навоийга ҳурмати, муҳаббати ва ишончи кучли эканлигини таъкидлаш учун).

7. “Навоий буюк шоирлар орасида” номли минатюра (шоирнинг Абдурахмон Жомий, Низомий Ганжавий, Хусров Дехлавий, Саъдий, Фирдавсий, Санойи, Анварий, Ҳоконийлар билан мулоқотда бўлганлигини кўрсатишда).

---

⁴² Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди /Тузувчилар: Б.Тўхлиев, Г.Ашурова, Д.Тўхлиева; масъул муҳаррир Ё.Исҳоков; ЎзР. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Низомий номидаги Тош. дав. пед. ун-ти. – Т.: 2010. – 646.

8. М.Набиев. “Навоий ва Жомий” расми (бу икки шоир ўртасидаги муносабатни ёритиш. Навоий “Хамса”ни Жомийнинг маслаҳати билан ёзганини таъкидлаш учун).

9. Умар Хайём (1040-1123), Низомий Ганжавий (1141-1203), Шайх Саъдий (1204-1292), Ҳофиз Шерозий (1320-1389) расмлари (буларнинг асарлари шоир учун катта ижод манбаи бўлиб хизмат қилгани ҳақида гапирганда).

10. “Султон Хусайн хузурда базм” номли минатюра (шоирнинг душманлари рашк-адовати кучайиб, икки дўст орасидаги муносабатнинг бузилиши ва Хусайн Бойқаронинг айш-ишратга берилиб кетиши ҳақида сўзлаганда).

11. А.Циглинецевнинг “Навоий Хусайн Бойқародан Астрободга жўнаш ҳақида фармон олмоқда” ва “Алишер Навоийнинг Астрободда кутиб олиниши” расмлари (Шоирнинг Астрободга кетишга мажбур бўлгани хусусида гап кетганда).

12. Алишер Навоийнинг “Занжирбанд шер” расми (Астрободдаги руҳий азобларини ифодалашда).

13. Н.Кириакиди. “Қизгин ижод” расми (ҳаётининг сўнгги йиллари ижоди сермахсул бўлгани ҳақида гапирганда).

14. М.Музаҳҳиб. Алишер Навоий портрети (шоирнинг кексайгани, жисмонан толиққани ҳақида сўз юритганда).

15. С.Муҳаммедов “Навоийнинг Хусайн Бойқаро билан сўнгги марта учрашуви” расми (шоир ҳаётининг охириги кунлари ҳақида гапирилганда).

16. В.Кузнецов “Навоий дафн маросими” расми.

17. Навоий мақбараси расми.

Юқоридаги расмлар ёзувчининг характерида мавжуд бўлган кирраларни очиб бериш, ўқувчиларга эстетик завқ бағишлаш ҳамда дарсни яхши ўзлаштириш учун хизмат қилса, уларни шарҳлаш учун келтирилган парчалардаги шоирнинг энг яхши фазилатлари ҳақидаги маълумотлар ўқувчиларда энг яхши хислатларнинг шаклланишига фаол таъсир кўрсатади.

Чунончи:

“Арслонқул гишт, тош ташиб чикаётганларга кўзи тушиб, иш бошлаганидан огоҳланди. “Кечиргайсиз!” – деб югурди. Юқорига гишт кўтариб чиққанда Арслонқул кучли таажжубда қолди: ҳалиги одам қимматбаҳо тўннинг этаklarини белига қистириб, энг учларини шимарган ҳолда астойдил ишламоқда – усталарга гишт, ганж узатмоқда эди. Йигит кўз учини қисиб унга тикилди-да, елкасини

кисди: “Катта амалдорларга ўхшайди-ку, аммо феъли бошқача экан. Қани, шу ишлашда бирпас тоб берармикан!”.

Арслонкул ҳар гал унга зимдан бир қараб қўяр эди. Аммо унинг ишида сушлашиш эмас, аксинча, терлаган юзида борган сари ишга муҳаббат, кизиқиш сизди. Ниҳоят, Арслонкул чидамади-да, ўзи билан ёнма-ён тушиб борувчи биттасини туртди ва қўли билан юқорига ишорат қилди.

– Ул жаноб ким бўлди? Жуда берилиб ишляпти-да. Ё бизга ўхшаш саркардан кўрқадими? Хо-хох-хо.

– Вой гумроҳ, танимайсанми ҳали! – деб қадамини секинлатди у.

– Йўқ, ким?

Навоий ҳазратлари-ю! Кўпинча келиб шундай ғайрат билан ишлайдилар.

– Арслонкул чўчиб тўхтади: “Навоий!” деди у ўз-ўзига ва орқага қайрилиб, аллақандай тошқин меҳр билан кўзларини юқорига қадади...”⁴³. (Бу парчадан “Навоий мадраса қурилишида” расмини шарҳлашда фойдаланилади).

– Кўзларимиз йўлингизда интизор эди!

– Юртнинг тирикчилиги, бахти сизда!

– Дардимиз беҳад-беҳисоб, сиздан ўзга ҳимоячимиз йўқ!

– Биздан сизни узоқлаштирувчилар қирилсинлар!⁴⁴.

“Тавба, Алишер жаноблари....Ҳиротга бугун тунда қайтдилар. Хўш, халойикни ким огоҳлантирди? – ҳаяжонланиб сўради қоровул чол.

– Эҳтимол, ўзлари тушимизда башорат бергандилар, - кулиб деди бир деҳқон.

– Ажаб эмас..... Чунки Навоийнинг дили билан халқнинг дили ҳамиша пайванддир, – деди ишонч билан кўм-кўк қўлли бўёқчи.

Шу вақтда кимдир, бурунаки отгандек, қайта-қайта апшурди.

– Ҳаққаст рост! – бўёқчига қаради қоровул чол ва жиддий деди: – Бу замонда Навоий жанобларидек пок одам ҳаргиз топилмас, – у ишига киришди”⁴⁵.

(Алишер Навоийнинг инсонпарварлик хислатлари ифодаланган бу икки парчадан халқнинг шоирга бўлган юксак муҳаббатини ифодалашда ва “Алишер Навоий Ҳирот кўзғолончилари олдида” расмини шарҳлашда фойдаланилди).

⁴³ Ойбек. Навоий. Роман. – Тошкент, Ўқитувчи, 1985. – Б.184-185.

⁴⁴ Ўша жойда, Б.333.

⁴⁵ Ўша жойда, Б.186.

Шу ўринда ўқитувчи Ойбек ўз романида тарихий шахс сифатида ўз замондошларига нисбатан қилган буюк тарихий хизматларини ёрқин кўрсатиб беришда, уни меҳнаткаш халқнинг, хунар, санъат аҳлларининг меҳрибон устози, ҳомийси; камтар, оқ кўнгил, адолатпарвар, беозор инсон сифатида кўрсатиб берар экан, бу тарихда ҳам айнан шундай зикр этилган материалларга, асосан “Бобурнома”, “Макоримул-ахлоқ”, “Равзатус-сафо” ва “Бадойиулкавоъ” каби тарихий, бадиий асарларга суянганлигини эслатди.

Сўнгра фикрининг исботи сифатида ана шу манбалардан ўрни билан фойдаланди. Ўқувчиларга романдан фойдаланилган манбага ўхшаш парчаларни топиб, энг муҳим жойларини ёзишни уйга вазифа қилиб топширди.

Куйида “Макоримул-ахлоқ” асаридан олиниб, дарсда фойдаланилган айрим парчалардан намуналар келтирамиз:

“874 йилнинг бошларида Мирзо Ёдгор Муҳаммад Ҳасанбек туркман ёрдами билан Хуросонни кўлга киритиш пайига тушди. Султон Соҳибқирон эса, бир тўда амир ва қўшинни душманга қарши юбориб, улар орқасидан ўзи ҳам жўнади. Нусрат нишонли байроқлар(ғалаба) Машҳаддан ўтганда, душманнинг яқинлашган хабари аскар бошлиқларига кетма-кет эшитилди. Шу сабабли, Зафар байроқли подшо душман томониغا тезлик билан ҳаракат қилишга буйруқ берди. Бироқ, у хайрли соатни аниқлаш учун мунажжим чақирилсин, – деб қолди. Бу вақтда улуғ мартаба эгаси ва ҳазрати Султоннинг яқин дўсти (Алишер) арз қилдики, мунажжим чақириб, пайтнинг яхши-ёмонлигини ҳозирда текширишнинг фойдаси йўқ. Чунки пайт мувофиқ бўлса, ё бўлмаса ишни кечиктириш мумкин эмас ва тезлик билан ҳаракат қилиш лозим”⁴⁶.

Навоийнинг камтарин давлат арбоби эканлиги ҳақида шундай ҳикоя қилинади:

“Олий ҳазрат (Алишер Навоий) подшо илтимосини қабул қилгандан кейин, ул ҳазрат билан Амир Саид Ардашар бир кунда жубба ва кулоҳи наврозий кийиб муҳр босишлари муқаррар бўлди. Барчанинг хаёлида, подшо ҳукмига мувофиқ, тадбирли Амир ҳаммадан юқорига муҳр босади, деган фикр айланарди. Бироқ ўша куни, одатга мувофиқ, ул ҳазратнинг олдига яхши кунда муҳр босиш учун нишон олиб келдилар. Ул ҳазрат нишонни Амир Саид Ҳасанга берилсин, аввал у киши муҳр боссин, – дедилар. Амир Саид Ҳасан эса, ҳурмат изҳор қилиб, нишонни яна Амирга қайтарди. Ул ҳазрат

⁴⁶ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. – Ўз. ФА нашриёти. – Тошкент, 1968. – Б.63.

коғозни олиб, ўша камтарлик юзасидан шундай жойига муҳр босдики, ундан куйроққа ҳеч ким муҳр босолмасди.

Амир Саид Ҳасан бу ҳолни кўриб изтиробга тушди ва бошқалар у амирлик доирасининг марказидаги (Алишер Навоийдаги) тавозуъ даражасини кўриб, ҳайрат денгизига чўмдилар”⁴⁷.

Тажриба синф ўқувчилари ўқитувчининг вазифасини тўғри бажариб, юқоридаги икки ҳикояга мос парчалар романнинг 69-120-бетларида ифода этилганини аниқладилар.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, тарихий ҳақиқатга асосланган ёзувчи ундан ижодий фойдаланиши, бадиий тўқималар яратиши мумкин. Бир неча тарихий романлар муаллифи С.Злобин тарихий роман устида ишлаётган ёзувчига берилган бундай имкониятларнинг характери ҳақида шуларни ёзади: “Тарихий мавзуда асар ёзадиган ёзувчи ҳам шубҳасиз тўқимадан фойдаланади. Бусиз санъат йўқ. Бироқ унинг тўқимаси реал далилларга асосланади. Ёзувчи тарихий ҳужжатларни ўқишда, тарихий ҳодисаларни тушунишда уларга биринчидан, ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан, иккинчидан эса, ўзича, ёзувчи сифатида ёндошади”⁴⁸.

Маъруза режасининг кейинги қисмларида кўрсатилганидек, ёзувчининг таржимаи ҳоли далиллари унинг ижоди ривожланиши обзори билан узвий бирликда баён қилиб берилади. Бунда “Ҳамса” асарининг вужудга келишига кўпроқ эътибор қаратилиши, унинг ўзбек адабий тили ва адабиётини ривожлантириш соҳасидаги олиб борган кураши алоҳида таъкидланади.

Алишер Навоий фаолиятининг кўп қирралари унинг Астрободда ўтказган ҳаётида, умрининг сўнгги кунларидаги аянчли дақиқаларда юксак даражада гавдаланадики, бу шоирнинг ҳақиқий шахсий ҳаёт ва давр намунасидаги замонамизнинг ҳақиқий идеали қиёфасини кўришга, тарбиялашга катта ёрдам беради. Ўқувчиларнинг шоирга эҳтиром ва ҳурматларини оширади. Ўқитувчи ўз маърузаси материалларининг изчиллиги жиҳатидан ҳам, таъсирчан нутқи ва шоирга шахсий эҳтиромини ифодалаб ҳам, Алишер Навоий шахсини ўқувчиларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, матонатлилик, иродалилиқ ҳис ва сифатларини тарбиялашда намуна қилиб кўрсатишга эришмоғи керак. Шундагина унинг маърузаси кутилган тарбиявий таъсир кучига эга бўлади.

⁴⁷ Ўша жойда, Б.54.

⁴⁸ А.К.Дремов. Художественный образ. – М.: 1961. – С.240.

Биз Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўрганишга бағишланган яқунловчи дарсни қуйидаги тартибда ўтказишни тавсия қиламиз.

(Тажриба синфларда ўтказилган дарс режаси ва намунаси).

Мавзу: Алишер Навоий ҳаётининг сўнгги даври.

Адабиёт ва санъатда Навоий образи.

Мақсад: Алишер Навоий ҳаётининг сўнгги даври, адабиёт ва санъатда Навоий образининг яратилиши ҳақида маълумот бериш, ўқувчиларни ватанпарварлик ва инсонпарварлик руҳида тарбиялаш.

Метод: Ўқитувчининг ҳикояси, суҳбат, маъруза, ифодали ўқиш.

Кўргазмалилик: “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” номли альбом асосидаги слайдлар тўплами, Навоий ҳақидаги расмлар, ёзувчи асарларининг кўргазмаси, бадиий, тарихий адабиётлар.

Дарснинг бориши: (Машғулотнинг кириш қисми ўқитувчи дарсдан кузатган мақсад ва вазифаларига кўра ташкил қилинади ҳамда ўқувчиларнинг жавоблари, мустақил ишларини баҳолаш ҳам унга ҳавола қилинади).

Янги дарснинг баёни:

1. Алишер Навоийнинг Астрободга жўнатилишининг сабаблари.

2. Астрободдаги ижтимоий-тарихий аҳвол ҳақида (тарих фани материаллари асосида).

3. Навоий Астрободда:

а) ободончилик ишларини олиб бориши;

б) “Ҳазойинул-маоний” нинг тартиб қилиниши;

в) суиқасд.

4. Навоий ҳаётининг сўнгги йиллари:

а) яна Ҳиротда;

б) шоҳ салтанати теварагидаги янги можаролар, игво ва фитналарнинг буюк шоирга таъсири;

в) яна қизгин ижодга берилиши;

г) шоирнинг сўнгги куни;

д) Ҳирот мотамда.

5. Алишер Навоий – абадий барҳаёт;

а) Навоий юбилейлари;

б) шоир хотирасининг абадийлаштирилиши;

6. Навоий адабий меросининг аҳамияти.

7. Адабиёт ва санъатда Навоий образи:

а) Навоий образи бадиий адабиётда (Ойбек, Уйғун ва Иззат Султон, Мақсуд Шайхзода, Лидия Бать, Миркарим Осим, Ғафур Фулом, Омон Мухтор асарлари);

б) Навоий образи театр ва кинода (Олимжон Хўжаев, Раззок Ҳамраев, Ёқуб Аҳмедовлар);

в) Алишер Навоий мусиқада (И. Акбаровнинг “Навоий сўзига мусиқалар” асари, Навоий ғазаллари билан айтиладиган кўшиқлар, Мутал Бурхоновнинг “Алишер Навоий” операси).

г) Алишер Навоий образи тасвирий санъат ва ҳайкалтарошликда.
Уйга вазифа:

1. “Алишер Навоийнинг менга ёкқан фазилатлари”, “Алишер Навоий видеофильмидан олган таассуротларим”, “Алишер Навоий таваллудига тухфаларим”, “Дониёр Содиқов – Навоий ролида” мавзулари асосида ўз фикр ва мулоҳазаларини ёзиш.

2. Алишер Навоий ҳақида бадий матнли слайдлар тузиш.

Дарс режаси намуна кўринишига эга бўлиб, бир неча синфда шароит ва тайёргарликни ҳисобга олиб, унга ўзгартиришлар ҳам киритиб борилади. Масалан, тавсия қилинаётган манбаларни, айникса, мусиқа асарларини топиш ҳамма ўқитувчилар учун ҳам осон эмас. Ана шундай ҳолларда тарихий манбаларни –эсдаликларни ифодали ўқиш ҳам қутилган натижаларни бериши мумкин.

Дарс ўқитувчининг ҳикояси билан бошланади: ижодиёти, ёш олим ва санъаткорларга самимий ёрдами, халқнинг арз-додига қулоқ солиб, унга кўмаклашув унинг обрў ва шуҳратини тобора орттирмоқда эди. Бу ҳол эса, Навоий душманларининг рашк ва адоватини кучайтирар эди. Шоирнинг рақиблари ундан тезроқ қутулиш чораларини излар эдилар. Ниҳоят улар айш-ишратга муккасидан кетган Ҳусайн Бойқарони ўз таъсирларига олишга эришдилар. Ўқитувчи бу ҳақда гапирар экан, ўқувчилар эътиборини “Султон Ҳусайн ҳузурида базм” номли миниатюрага қаратади ва уни шарҳлайди:

“Султон Ҳусайн ҳузурида базм. Хорижий меҳмонлар ва овчилар унинг азиз меҳмонлари. Машшоқлар уларнинг хизматида. Тахтда кўлида қадаҳ билан ўтирган шоҳ олдида кўлида очик китоб тутган қария (Алишер Навоий) эхтиросли киёфада турибди. Атрофдагилар бу қарияга ҳайрат билан боқишмоқда.

Айтиш мумкинки, ўша қария – улуғ шоир уни огоҳлантирмоқда, адолатга, хушёр бўлишга чақирмоқда.

Ҳусайн Бойқаро ва унинг амалдорларига эса, Алишер Навоийнинг бу хатти-ҳаракатлари ёкмас эди.

Тарихдан маълумки, Хуросон подшоси (1469-1506), асосан, Ҳусайн Бойқаро ҳисобланса-да, Хуросоннинг турли ўлкаларида шахзодалар, бек, барлослар ҳукмдорлик қилардилар. Улар ўзларига

топширилган ўлкаларда ўзбошимчалик билан иш юритар, эл-юртни талар эдилар. Жумладан, жуғрофий мавқеи қулай ва табиий бойликлари мўл бўлишига қарамай, Астробод шаҳри ҳам хароб қилинган, аҳолиси эса қашшоқ ҳаёт кечирарди. Дастлаб, Астробод шаҳрининг хароб қилиниши ва аҳолисининг ночор ҳаёт кечиришига Амир Мўғулга ўхшаган бетартиб ва зolim бекларнинг шаҳар ҳокими бўлиб туриши, шаҳарни обод қилиш, элни маъмур қилиш ўрнига кеча-кундуз қиморга, айш-ишратга берилиб кетишлари сабабчи бўлди. Иккинчидан, Астробод шаҳри Хуросон билан Ироқ ва бошқа қатор мамлакатларни бирлаштирувчи кўприк ролини ўйнайдиган бу шаҳарга турли-туман мамлакатлардан турна-қатор савдогарлар келар, булар орасида шаҳардаги мол ва бойликларнинг асилени илиб кетадиганлар ҳам кўп бўлар эди. Улар билан бир қаторда Астрободда текинхўрлар, қиморбозлар, қароқчилар кенг томир ёйган эдилар. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, шаҳар аҳолиси тинқасини қуритар, шаҳар иқтисодиётини тобора заифлаштиради ва харобаликларга олиб келарди.

Астробод аҳолисининг қашшоқлиги, шаҳар аҳолисининг хароб бўлиши етмаганидек, ўша кезларда аҳоли орасида вабо касали тарқалган эди. Вабо кўплаб оилаларнинг ёстиқларини қуритарди. Навоий кейинчалик яратган “Мажолисун-нафоис” асарида астрободлик машхур шоир Котибийнинг ўлими олдидан шу мудҳиш фалокатга бағишлаб айтган характерли қитъасини келтиради:

Зи оташи қаҳри вабо гардин ногаҳон хароб
Астрободки хокаш буд хушбўтар зи мушк,
Андар ў аз пиру барно ҳеч кас боқи намонд,
Оташ андар беша чун афтад на тар монанд, на хушк.

Мазмуни:

Вабо олови қаҳридан тупроғи мушкдан ҳам хушбўйроқ бўлган Астробод бирданига хароб бўлди. У ерда ёшу қаридан ҳеч ким қолмади, чунки “Ўрмонга ўт тушса, хўлу қуруқ баробар ёнади”⁴⁹.

Дарҳақиқат, Астробод шу ижтимоий-тарихий ва табиий офатларга кўра таланган, вайронага айланган шаҳар эди.

Нихоят, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни Астрободга ҳоким қилиб тайинлади. Бу билан у, биринчидан, Навоий душманларининг талабини қондирди, иккинчидан, шоирнинг обрўйдан фойдаланиб, мамлакатнинг муҳим вилоятларидан бири бўлган Астрободда ўз

⁴⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 12-том. – Тошкент, 1966 йил. – Б. 13.

мавқеини мустаҳкамламоқчи бўлди. Чунки улуғ шоирнинг адолатпарварлиги Астрободга ҳам етиб борган эди.

Мусаввир А.Циглинецвнинг “Навоий Ҳусайн Бойқародан Астрободга жўнаш ҳақида фармон олмақда” ва “Алишер Навоийнинг Астрободда кутиб олиниши” расм-слайдларини намойиш қилиш ҳамда уларни таққослаш орқали шу хулосага келиш мумкинки, Ватандан узоқлашиш шоир учун нақадар оғир бўлса, янги режалар, халқнинг умиди уни сал бўлса-да кўнглини тинчитиш учун таскин бўлди..

Улуғ шоир Астрободда қарийб икки йил яшади. Дарсда шоирнинг ана шу вақт ичида кечирган ҳаётини, руҳий ҳолатини, ички кечинмаларини ҳикоя қилиб бериш ўқувчиларда халқ ва Ватан учун қайғуриш ҳиссини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Навоий 1487 йилда Астрободга келди ва у ерда анча тартиб ўрнатди. Халқдан ортиқча солиқлар ундираётган амалдорларни ишдан бўшатди. Шаҳарнинг ободончилиги учун тинмай ғамхўрлик қилди. Қуйидаги тарихий манба фикримизнинг далилидир.

Хива хони Оллоқулихоннинг (1825-1842) Хуросонга қилган ҳарбий юришларидан кейин шу ҳақда “Сафарнома” асарини ёзган Муҳаммад Назар ибн Мулло Саидниёз ал Хивақий Алишер Навоий билан боғлиқ қизиқ бир далилни баён қилади: Оллоқулихон кўшинлари Хуросон йўлида Мир саройига кўнади. “Мир саройи отлиғ мавзеким, Султон Ҳусайн Мирзонинг салтанати айёми ва Мир Алишернинг Астробод мамоликига (мамлакати) ҳокимлиги хангомида бир саройи дилкушой ва қасри фараҳ афзой бино қилдурғон эркан ерга нузули ижлол буюрдилар”⁵⁰.

Муаллиф таъкидлашича, “дилкушо ва фараҳ, афзо”, яъни кўнгилини шодлантирадиган ва қувончни оширадиган бу сарой Астрободда 1837-йилларда ҳам мукамал сақланганлиги ҳамда унинг Алишер Навоий номи билан боғлиқ ҳолда “Мир саройи” деб аталиши эътиборга лойиқдир. Шунингдек, Навоий Астрободда Жомъе масжидини ҳам бунёд этади ва бошқа кўпгина ободончилик ишлари билан ҳам шуғулланади.

Яна шуларни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Алишер Навоий бир қанча булоқлар очдириб, каналлар қаздирди; ариқлар олдириб, қақраб ётган ерларга сув чиқаради; маҳалла ва гузарлар, масжид ва ҳаммомлар ёнида, зиёратгоҳ ва мозорлар қошида, карвон йўллари

---

⁵⁰ Ўролов А., Сувонқулов И. Навоий ва меъмирчилик. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991, 2 январь.

устида ҳовузлар бунёд этади; халқпарвар, валий кишиларнинг қабрлари устига ёдгорликлар, сағаналар, хоқақоҳлар ҳам қурдиради.

Бу каби далиллар орқали Навоий шахсиятидаги тадбиркорлик, ташаббускорлик, тиниб-тинчимаслик хислатлари намоён бўладиким, улар халқпарварлик, ватанпарварлик туйғулари заминига асосланганлигини ўқитувчи ўқувчилар онгига етказиши зарурдир.

Алишер Навоий Астрободда фақат ободончилик ишлари билан шуғуллангани йўқ. У адабиёт, санъатнинг янада гуллаб яшнаши учун ҳомийлик қилди. Олим, санъаткор, шоирлар билан мустаҳкам алоқада бўлди, уларга раҳномолик қилди.

Ўзи эса, ижодий ишда пешқадамлик намунасини кўрсатиб, “Ҳазойинул-маоний” ва “Девони Фоний” номли тўпламларини тузишга киришди. Бу далиллардан шоир шахсиятидаги санъатга, адабиётга ва ижодий ишга бўлган чинакам ихлос нақадар кучли эканлигини кўриш мумкин.

Навоийнинг Астрободдаги ҳаёти ҳақида гап кетар экан, ўқувчиларнинг диққатини шоирдаги Ватанни – Ҳиротни қўмсаш хисси кучлилигига қаратиш талаб этилади. Айниқса, Ҳиротга кетиш учун қилган уринишларига жиддий аҳамият берилади. Чунончи, унинг Ҳусайн Бойқарога Ҳиротга кетиш мақсадида рухсат сўраб ёзган мактублари, ҳатто, бу билан қаноатланмасдан ўзи бориб, шохдан Ҳиротда қолишни илтимос қилиши, аммо бу ҳаракатларининг ҳаммаси беҳуда кетганлигини таъкидлаб ўтилади.

Бу фикрни ўқитувчиларга мукамалроқ етказиш учун “Занжирбанд шер” номли (Навоийнинг ўзи чизган) расм-слайднинг “мағзи чақиб” кўрсатилади. Ўқитувчи ўқувчилар диққатини бир нуктага жамлагач, бу расм ҳақида ҳикоя қила бошлайди.

Жумладан, Навоий шер ўрнида ўзини тасвирлаб, унга рамзий маъно берганини, шундай кучли шер Астрободга Ҳусайн Бойқаро томонидан “занжирлаб” ташланганини тушунтиради. Ўз нутқида Уйғун ва Иззат Султон томонида яратилган “Алишер Навоий” драмасидаги “Занжирбанд шер, енгаман дер” мисраларини келтириш, фикрни янада равшанлантириш, тўлдириш учун хизмат қилади.

Бу каби маълумотлар шоирнинг Ватанидан узоқда зерикиб, сиқилиб яшаганининг далили, қолаверса, ундаги яна бир истеъдод-мусаввирликнинг намоён бўлишини тушунишда яқиндан ёрдам беради.

Алишер Навоийнинг ўзи Астрободдаги ҳаётини⁵¹ “Муншаот”даги бир хатида шундай ифодалайди:

Хазони ҳажр аро қолдим, йироқ баҳоримдин,
Юрурмен итдек улуб айру шахриёримдин.

Истарам Лукмон каби касб айласам паррандалик,
То етиб ул остонага зоҳир этсам бандалик.

Астрободда уюштирилган фиску-фасод, иғвогарлик ва суиқасдларнинг фош бўлиши Навоийнинг Ҳиротга қайтишини бир оз бўлса-да, тезлашишига сабаб бўлди. У Ҳиротга қайтгач, расмий тарзда саройда ишламаса ҳам, Хусайн Бойқаро фаолиятдан хабардор бўлиб туради, халқ манфаатларини изчиллик билан ҳимоя қилади.

Ўқитувчи бу даврда саройдаги фитна ва иғволарнинг авж олгани, шоирнинг укаси Дарвеш Алининг жазоланиши, Абдурахмон Жомий, Мўминмирзо, Сабухийларнинг ўлими каби воқеалар Алишер Навоийни каттик изтиробга солгани, қаддини буккани ҳақида маълумот беради. Бу ўринда “Навоий” романидан далил келтириш фойдалидир:

Мажидиддиннинг иғволари фош бўлиб, вазирликдан четлаштирилади, мол-мулки мусодара қилинади. У ана шундай кунларнинг бирида кечаси ”.....оиласи билан яшайдиган хароб бир ховлида Тўғонбекни қабул қилди. Милтиллаган шамнинг ёруғида узоқ гаплашди. Ҳаёт йўлини, қилган ишларини ёдлади. Ниҳоят, чуқур афсус ва қайғу билан деди: “Умримдаги энг катта хато - Алишер Навоийга душманлигим бўлди. Мен йигирма йилдан ортиқ Алишерга қарши ҳаракат қилдим – не ишлар қилганим сизга маълум - Алишер юраги тоза одам эди.

– Тўғри, – деди Тўғонбек бошини қуйи солиб. – Алишер Навоий тулкиликни билмайди. Юраги ўбдон соф одам

– Балли! – деди Мажиддин хўрсиниб, – Унинг қаҳри ҳам, раҳми ҳам самимий. Ҳар вақт самимий. Не қилайликки, вақт ўтди, хатони тузатиб бўлмайди”⁵².

Шундай бўлса-да, Алишер Навоий умрининг охириги йилларида зўр ижодий ишга киришди. Бу ўринда мусаввир Н.Кириакидининг “Қизгин ижод” ва XVI асрда яшаб ижод этган Маҳмуд Музаҳҳибнинг “Навоий” портрети намойиш қилинади. Навоий портретида кексайиб

⁵¹ Уйғун ва Иззат Султоновнинг “Алишер Навоий” драмасидаги Астробод кўриниши сахнасини ролларга бўлиб ифодали ўқиш ёки уни тинглаш дарсининг марокли ўтишига ёрдам беради.

⁵² Ойбек, “Навоий” романи, 365-бет.

қолган шоир, ҳиссага суянган ҳолатда тасвирланган. Ватандан йироқда юришлар, илм-фан ва бадиий ижод билан тинимсиз шуғулланиш, амирлик лавозимида давлат ишларини бошқариш, адолат ва тинчлик учун кураш Навоий қаддини буккан, сочларини оқартирган. Лекин дунёнинг бу ташвишлари унинг руҳини толиқтира олмаган. “Мен жисмонан кучсизландим, – дейди кексайган чоғида Навоий, – аммо мен дадилман. Мен қилич кўтармайман, бироқ менинг сўзларим аввалгидек ўткир”.

Фикрларнинг исботи сифатида ўқитувчи бу йилларда Навоий яратган тарихий (“Тарихи мулуки Ажам”), илмий (“Мажолисун-нафоис”, “Мезонул-авзон”, “Муҳокаматул-луғатайн”), мемуар (“Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”), фалсафий-адабий (“Лисонут-тайр”) асарлари ҳақида тўхталиб, 1500 йили яратилган “Махбубул-қулуб” асарини кенгрок таҳлил қилади.

Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги дарс унинг вафоти тўғрисидаги маълумот билан яқунланади.

Ўқитувчи шоир ҳаётининг сўнгги дақиқаларини тушунарли тарзда баён қилишда Хондамирнинг шу лаҳзаларини яққол ифодаловчи ҳикоясини ўқиб беради. Матнни ўқишга киришишдан аввал тушунилиши қийин бўлган, эскирган (архаик), диний маросимларни ифодаловчи сўзлар шарҳланади. Дарсликдаги шу мавзуга оид материаллар баён қилингандан кейин диққатни қуйидагиларга жалб этилади. Душманларнинг Навоийга суиқасди фош бўлгач, бутун давлат ҳатто, даврнинг сиёсати-ю, асосий кучлари қўлида бўлган Ҳусайн Бойқародек кишининг Навоийдек тараққийпарвар куч олдида ожиз ва ноилож қолиб, унинг қаршисида бўйин эгиб: “Бу ҳолатни кўриб ажабланмангиз. Жаҳолат адолат қаршисида тиз чўкди. Мен адолат султони ҳазрати Алишер Навоийга сиғиндим” – деб айтгани маълумлиги эслатилади ва шоирнинг буюклиги яна бир бор таъкидланади.

1500 йилнинг ёзида Алишер Навоий амир Муборизиддин билан Ҳиротни идора қилиб қолади, Султон Ҳусайн Бойқаро эса, Муҳаммад Ҳусайн исёнини бостириш мақсадида Астрободга йўл олади ва бунга муваффақ бўлади.

31 декабрь куни Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротга яқинлашиб келаётганлиги тўғрисидаги хабар улуғ Алишер Навоийга етиб боради. У кутиб олиш учун шошилинч чора-тадбирларни кўради. Ўз мулозимлари билан биргаликда отланиб “Амир шоҳ Малик” работига

то Хусайн Бойқаро келгунча бориб туриш учун йўлга чиқади. У кўзланган манзилга етиб бораётган жойда беихтиёр ҳолдан кетиб йиқилади.

Ўқитувчи ўқувчиларни шу воқеалардан хабардор қилиб, уларнинг фикрини бир нуктага тўплайди-да, мусаввир С.Мухаммедовнинг “Алишер Навоийнинг Хусайн Бойқаро билан сўнгги марта учрашуви” расм-слайдни намойиш қилади ва бу ҳолатни ўз кўзи билан кўрган Хондамирнинг юқорида тилга олинган ҳикоясини ўқиб беради (шу ўринда жуда мунгли мусиқа (“Чўли ирок”)нинг аудио шакли паст овозда эшиттириб қўйилади):

“... у зотнинг муборак боши айланиб қолди. Олижаноб Амир (Алишер Навоий) Хожа Шаҳоббиддин Абдуллони ўз яқинига чақириб: “Мени сақлашдан ғофил бўлманг, аҳволим ўзгариб қолди”, – деди.

Шу пайт Алишер Навоий аъло ҳазратнинг қўлини ўпмоқ учун отдан тушди. Тўсатдан етишган касалликнинг оғирлиги охирги чекка бориб қолгани ва юришга мадор қолмаганидан мазкур амир ва Мавлоно Жалолиддин Қосим кўлтиқларига кириб, шу йўсинда илгари юриб, бошини баланд даражали подшо кучоғига кўя олади...

Ул буюклик ва дабдаба доирасининг маркази аҳволида ўзгариш кўриб, аъло ҳазрат ғоятда қайғули ва ғамгин бўлди. Бу ер тўхташ ўрни бўлмаганидан аҳвол сўраш ва илтифот маросимларидан кейин ўтиб кетди. Шу онда бу касал сакта (ҳис-ҳаяжоннинг тўхтаб қолиши)га айланиб, олий насабли Амирда қайтиб ҳаракат қилиш ва сўзлашга мажол қолмади.

Қисқаси, жума куни ярим кечада хайрли бинолар қурувчиси(Алишер Навоий)ни ўз уйига етказдилар. Эрта билан шаҳар табибларининг кўпчилигини ул ҳазратнинг бошига тўпладилар. Бу гуруҳ ҳар қанча муолажа ва даволашга саъй ва ҳаракат қилиб, турли дори-дармонни ишга солсалар ҳам, тузалиш юз бермади, балки соатма-соат оғирлашиб, касаллик орта борди.

... Шанба куни ҳам яхши хислатли Алишернинг ҳоли шу хилда борарди, балки борган сари заифлик кучая бориб, касаллик шиддати ортиб бормоқда эди. Охирда мазкур ойнинг ўн иккинчисида якшанба куни (1501 йил 3 январь) эрта билан Алишер... ҳаёт гулшани булбулини олий чаманга жўнатди.

Машҳур куни ғавғоси ва тўполони бутун ер юзини қоплаб олди. Амир ва вазирларнинг йиғи-сиғиси, катта-кичикнинг фарёди ҳам ўтиб кетди.

Султон Соҳибқирон ва подшоҳнинг энг яқин кишилари ўша замониёқ у ҳазрат (Алишер Навоий) манзилига етиб келдилар ва иззат тахтидан мотам палоси тушиб, нола-ю зор ва йиғига бошладилар. Ҳирот ҳайитгоҳида жаноза ўқилди. Кейин Алишернинг ўзи солган масжиди жомеъ ёнидаги, илгаридан шу ҳодиса учун ясаб қўйилган гумбазга олиб келиб дафн қилдилар... Султон Соҳибқирон уч кунгача у аҳли диллар бошлиғи (Алишер Навоий) нинг уйида мотам тутиб ўтирди”⁵³.

Мусаввир В.Кузнецов “Алишер Навоий дафн маросими” расмини жуда таъсирли ишлаган. Бу расм халқнинг Навоийга бўлган меҳр-муҳаббатини нақадар чексизлигини яна бир бор намоиш қилишга хизмат қилади.

Ўлимидин ҳар бир уйга тушди мотам,
Мамлакатнинг ҳар бурчидан чикди фиғон,
Темур юрак, тош юракли кишилар ҳам
Бу даҳшатли мусибатдан ютдилар қон⁵⁴.

Алишер Навоийнинг вафоти ўқувчиларга оптимистик кайфият, руҳ бахш этади. Халқ учун фидокорона меҳнат қилган буюк кишиларнинг вафот этиши манзараси ўқувчи хотирасида абадий ўчмайдиган таассурот қолдиради.

Ҳиротдаги Алишер Навоий мақбараси энг азиз зиёратгоҳлардан бири ҳисобланади. Кўргазмали альбомда тасвирланган шоир мақбарасининг расм-слайди кўрсатилиб, уни таниқли шоиримиз Ғафур Ғуломнинг “Алишер Навоий қабри устида” (25.11.1964. Ҳирот.) шеъри билан шарҳланади. Бу изоҳ ўқувчилар асрлардан асрларга, наслардан наслларга ўта халқлар дилида барҳаёт бўлиш ёлғиз улуғларга, ўлмас халқ даҳосини ўзида мужассамлаштирган ва доимо шу халқ билан бирга бўлган, шу халқнинг эзгу-умидларини, ажойиб орзуларини ифодалаган буюк шахсларга, жумладан, Алишер Навоийга ҳам хос хусусият ва қисмат бўлганини чуқурроқ ҳис этишларини таъминлайди:

Алишер Навоий қабри устида
Дилим равшанлигин ҳиссим йўлида офтоб айлаб,
Мозоринг бошида турмакдурман сарҳисоб айлаб,
Қулоғинг сўз эшитмас бўлса ҳам қалбдан хитоб айлаб,
Ватандошлар саломин неча жилдли бир китоб айлаб,
Навоий деб Мусаллога келибман интиҳоб айлаб.

⁵³ “Мақоримул-ахлоқ”, 68-71-бетлар.

⁵⁴ Форс-тожик тилидан Муинзода таржимаси.

Самарқанд, Андижон, Тошкенду, Урганжу Бухородан,
Ўзинг нашъу намо топган шарафли-шонли маъводан,
Сенинг орзуларинг рўёбга чиққан янги дунёдан
Гумон Фарҳоду Ширин сув чиқарган бахтли саҳродан,
Ажаб гулдаста келтирдим, унга заррин таноб айлаб.

Китоб кирмаган ўзбек элида хонадон йўқдур,
Рубобий куйларинг ёд билмаган жонажон йўқдир,
Етук авлодларингдур илму донишли, гумон йўқдир,
Башар тарихини юз бор ўқи, бундай замон йўқдир,
Кўнгилларни ёритдик маърифатдан мохитоб айлаб.

Ватан осмонида нурга тўла офтобни, юлдузни,
Буюк иқболни ижод айлаган мингларча гул юзни,
Қоронғи шоми йўқ доим мунаввар бахтли юлдузни,
Жамолин кўришга бир умрлар юммайин кўзни,
“Навоий ҳам ётар то рўзи машҳар тарки хоб айлаб”⁵⁵.

Алишер Навоий вафот этди. Лекин унинг асарлари беш ярим асрдан бери тирик. Ҳамон одамларга маънавий озик ва завқ бериб келмоқда. Улуғ бобомиз ҳаёт йўли ва абадий мероси санъаткорларимиз – ёзувчи, шоир, мусаввир, бастакор, актёр, ҳайкалтарошларимиз учун илҳом манбаи бўлиб қолаверади.

Шу ўринда санъаткорларимизнинг энг яхши асарлари яна бир бор эслатилади ва ўқувчиларнинг эътибори “Ахлоқ ва одобга оид ҳадис намуналари”дан олинган қуйидаги ҳадисга қаратилади:

“Мўминнинг ўлимидан сўнг ҳам (унинг фойдасига) ёзилиб турадиган амаллар: тарқатган илми, қобил фарзанди, мерос қолдирган Қуръони, қурган масжиди, меҳмонхонаси, чиқарган суви, соғлик ва ҳаётлик пайтида қилган садақасидир”⁵⁶.

Ҳа, бу каби ҳадисларни яхши билган ва уларга амал қилган Ҳазрат Алишер Навоийнинг “тарқатган илми..., қолдирган мероси, қурган масжиди, меҳмонхонаси, чиқарган суви, соғлик ва ҳаётлик пайтида қилган садақалари” унинг номи бутун дунё узра хурмат билан ёд этилишига, кўпчилик инсонларнинг, айниқса, ёшларимизнинг қалбида эзгулик уруғларининг униши учун катта ёрдам бермоқда.

⁵⁵ Фафур Фулом. Асарлар. 5 томлик, 2-том. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. – Б.363.

⁵⁶ Ҳадислардан намуналар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 52.

1991 йилда БМТнинг ЮНЕСКО ташкилоти қарори билан Алишер Навоийнинг 550 йиллик юбилейини зўр тантана билан нишонланди. Жумладан, Франция, АҚШ, Олмония, Малайзия, Япония, Туркия каби мамлакатларда “элларни бирлаштираётган шоирнинг” ҳаёти ва ижоди чуқур ўрганилмоқда.

Республикамизда ҳам бу санани муносиб кутиб олиш мақсадида 1991 йил 29 январь⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонида биноан, буюк шоир, мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги нишонланиши муносабати билан 1991 йил Ўзбекистонда Алишер Навоий йили деб эълон қилинди, юбилей тантаналари ўтказилди.

Сўнгги йилларда ҳам улуғ бобомиз адабий меросини чуқур ўрганиш, тарғиб қилиш ҳамда хотирасини абадийлаштириш бўйича амалга оширилаётган улкан ишлар узлуксиз давом эттирилмоқда. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ташкил этилганлиги, республикамиз ҳамда бир қатор хорижий давлатларда улуғ сўз санъаткорининг ҳайкаллари қад қўтарганлиги, тўла асарлар тўплами нашрдан чиқарилганлиги, 2020 йил 19 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4865-сон қарорининг қабул қилинганлиги шулар жумласидандир.

Ушбу қарорга кўра:

– Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини мамлакатимиз ва халқаро миқёсда кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадида Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фонди ташкил этилади;

– Алишер Навоийнинг ижодий меросини чуқур ўрганиш ва оммалаштиришга улкан ҳисса қўшган мамлакатимиз ва хорижий давлатлар фуқароларини ҳамда илмий-ижодий муассасаларини тақдирлаш мақсадида Алишер Навоий ордени таъсис этилади;

– хорижий давлатларда сақланаётган Алишер Навоий қаламига мансуб ва у яшаган даврга оид қўлёзмаларнинг факсимиле нусхаларини мамлакатимизга олиб келиш чоралари кўрилади;

– Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий меросини тадқиқ этиш бўйича илмий тадқиқот ишларига давлат буюртмаси талабларига мувофиқ илмий лойиҳалар танлови эълон қилинади;

---

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. Алишер Навоийнинг 550 йиллигини нишонлаш тўғрисида. - Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991 йил, 1 февраль.

- 2021 йил охирига қадар Ўзбекистон Миллий кутубхонасида Алишер Навоий асарлари ҳамда навоийшунослик фани бўйича амалга оширилган илмий тадқиқотларнинг электрон платформаси яратилади;
- 2021 йилда Тошкент шаҳрида Алишер Навоий номидаги ижод мактаби ташкил этилади;
- 2021 йил ноябрь ойининг биринчи ўн кунлигида Навоий шаҳрида “Алишер Навоий ижодий меросининг башарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. МИРЗИЁЕВ
Тошкент ш., 2020 йил 19 октябрь, ПҚ-4865-сон

Ўқитувчи бу каби беқиёс ишлар Алишер Навоийга, қолаверса, ўзбек халқига берилаётган юксак баҳолар эканлиги ҳақида гапирар экан, ҳаётини мисоллар билан фикрини исботлайди.

Шу ўринда ҳозирги кунда ҳар куни республикамизнинг, қолаверса, қардош республикаларнинг қайсидир бурчида Навоийнинг 580 йиллик тўйини нишонлаб, унинг руҳи шод этилаётгани эслатилади ва “Муҳаббат ўтини ёқдим...” мавзусида ўтказилган навоийхонлик оқшомида иштирок этган қозок шоири Насипбек Айтовнинг дил сўзлари ўқиб берилади:

“Улуғ турк халқига тангри улуғ одамдарни берган. Коммунизм қурамыз, – деб биз – турклар бир-биримизни танаймай қолдик. Қозок халқи ҳам Навоий бобосининг асарларини яхши билмайди. Мен юбилейга “Садди Икандарий”ни таржима қилиб, нашр эттирдим. Таржима жараёнида Навоий бобомнинг арвоҳи урмасин, деб кучим борича уриндим. Кечалари таржима қилиб ўтириб, қаттиқ таъсирланиб йиғлаган пайтларим ҳам бўлди. “Хамса”нинг бешала достонини ҳам тўла таржима қилсам, бобомнинг олдидаги бурчимни ўтагандай сезардим ўзимни”⁵⁸.

Ўқитувчи дарсни яқунлар экан, Алишер Навоий ижодини чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этиш, шундай улуғ баҳри муҳитдан нафас олишимиз учун ўз тарихимизни, маданиятимизни, миллий урф-одатимизни кунт билан ўрганишимиз, асраб қолиш ва муносиб давом эттиришга ҳаракат қилишимиз ила улуғ бобомизга ҳурматимиз, эътиқодимиз, садоқатимизни ифодалашимиз мумкинлигини ўқувчиларга тушунтиради.

⁵⁸ Саъдий М. Муҳаббат ўтини ёқдим. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991, 18 январь.

2.2. Алишер Навоий ғазалларини ўргатишда мусикадан фойдаланиш

Таълим соҳасида катта ислохотлар амалга оширилаётган мамлакатимизда ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш, ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилган 5 та муҳим ташаббусда ёшларни мусика, рассомлик, театр, адабиёт, китобхонлик соҳасига қизиқтириш масаласига ҳам катта эътибор қаратилган⁵⁹.

Ўқувчиларда гўзаллик туйғусини ривожлантириш, юксак эстетик дидни шакллантириш, санъат асарларини, жонажон табиат гўзаллиги ва бойлигини тўғри тушуниш, кадрлаш маҳоратини ривожлантириш таълим жараёнидаги энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Бу муҳим вазифани амалга оширишда фанлараро интеграциядан, хусусан, “Гуманитар билимларнинг ҳавоси” – тарих, “Санъатнинг Фотима ва Зухралари” – лирика ва мусика”, “Инсон қалбини ташқи олам билан боғловчи нафис, мустаҳкам ва қонуний кўприк” – тасвирий санъат, инсон қалбини ўзига ром этувчи - тарихий, бадий асарлардан янги педагогик технологиялар асосидаги “КЕЙС – СТАДИ”, “Кластер”, “БББ”, “Эркин ёзиш”, семинар, конференция, мунозара, учрашув, комплекс дарс каби турларининг қўлланишида фойдаланиш кутилган натижаларга эришиш имкониятини бераётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Адабиёт дарсларида мусика асарларидан фойдаланиш фанлараро интеграция технологияларини йўлга қўйишда асосий восита бўлиб, ўқувчиларнинг эстетик дидини ривожлантиришга хизмат қилади, уларнинг турмуш тажрибаларини бойитади, сезги, ирода, хаёл, тасаввурларини ўстиради, ижодий қобилиятларини камол топтиради. Шундай экан, адабиёт дарсларининг санъатнинг бошқа соҳалари билан мустаҳкам алоқада олиб борилиши бир томондан дарснинг сифат ва самарадорлигини таъминласа, иккинчидан, эстетик тарбия талабларига ҳам жуда мос тушади.

Адабиёт дарсларида мусикадан фойдаланиш тажрибасини Алишер Навоий ижодини ўрганиш машғулотида муваффақиятли намойиш қилиш мумкин.

---

⁵⁹ Мирзиёев Ш.М. Ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 19 мартдаги видео-селектор йиғилишида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил 20 март.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, буюк сўз санъаткорининг ижодини ўрганишга бағишланган машғулотларнинг ҳамма босқичларида ҳам мусиқа асарларидан фойдаланиб бўлмайди. Унинг таржимаи ҳолини ўрганиш дарсларида, бой ижодий меросини шарҳлашда, асосан, лирик асарлари тахлили жараёнида мусиқа асарларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай лирик асарлар борки, уларда лирикани мусикадан айириб турувчи чегара қарийб йўқолиб кетади. Ана шундай жанрлардан бири ғазалдир. Навоий ғазалларини ўрганиш машғулотларида уларнинг яратилиши, мусикага солинишини таъкидлаш билан бирга, мусикасини тинглаш, қўшиқларини атоқли санъаткорлар ижросида эшитиш ёки жонли ижросини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай машғулотлар ўқувчиларни мусиқа воситасида янги ҳис ва туйғулар, янги тимсоллар дунёсига олиб киради. Улар шоирлар ўзлари яшаган давр руҳини қанчалар чуқур ифода эта олганликларини, асарларининг мусикавийлигини тушуниб оладилар.

Қуйида Алишер Навоийнинг “Меҳрибоне топмадим” ғазалини ўрганиш⁶⁰ да мусиканинг имкониятларидан фойдаланиш тажрибаси ҳақидаги фикрларимизни баён этмоқчимиз.

(Дарс Наманган шаҳридаги 75-умумий ўрта таълим мактабининг ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчиси Абдуллаева Муяссар томонидан ўтказилди).

Маълумки, 10-синфда мазкур ғазални ўрганиш учун бир соат вақт ажратилган. Бизнингча, ғазални тўлиқ таҳлил қилиш, фикрларни изчил баён этиш, дарснинг қизиқарли ва тушунарли ташкил этишга эришиш учун бу вақт камлик қилади. Шуни ҳисобга олган ҳолда, бу дарсни 2 соатга мўлжаллаб режалаштириш мақсадга мувофиқдир.

Ғазални ўрганишга бағишланган дарснинг дастлабки босқичи “Меҳрибоне топмадим” ғазалини ифодали ўқиш, мазмунини кўрсатилган тартибда ўрганиш, Навоийнинг мусиқа ва мусикачиларга муносабати, унинг ғазаллари ижроси ва ижрочилари ҳақидаги маълумотларни ўрганиш ва маълумотлар тўплашни аввалдан уйга вазифа қилиб топширишдан бошланади.

Ғазални ўрганишга қаратилган вақтни қуйидагича режалаштириш орқали кутилган натижага эришиш мумкин:

⁶⁰ Адабиёт [Матн]: дарслик-мажмуа (10-синф) / Б.Тўхлиев [ва бошқ.]. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2017. – Б.184.

I соат

1. Ғазалнинг яратилиши, мавзуси ва ғояси ҳақида қисқача тушунча бериш.
2. Матн устида ишлаш.
3. Ғазалнинг насрий баёни билан танишиш ва таҳлил қилиш.
4. Тушунилиши қийин бўлган сўз ва ибораларни шарҳлаш.

II соат

1. Алишер Навоийнинг мусиқа ва мусиқачиларга муносабати, унинг ғазаллари ижроси ва ижрочилари ҳақида суҳбат.
2. “Меҳрибоне топмадим” ғазалининг ижросини тинглаш.
3. Ўқувчиларнинг ғазал ва унинг ижроси ҳақидаги фикрлари билан ўртоқлашиш.

Дарс ўқитувчининг ғазалнинг яратилиш тарихи ҳақидаги кириш сўзи билан бошланади. Бу ўринда Навоийнинг кўпгина шеърларида, жумладан, ғазалларида, яшаган муҳитидан шикоят, нолиш ўз аксини топганлиги баён қилинади. Шоир ҳаётнинг гўзал, инсоннинг эса бахт-саодатли бўлишини орзу қилгани, ammo унинг орзу-истаклари реал ҳаёт, муҳит билан тўқнаш келгани, у ўз истакларига тамомила тескари манзарани кўргани таъкидланади. Буларга муносабатини “Кимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим”, “Меҳр кўп кўргуздим, ammo меҳрибоне топмадим”, “Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар билан не нисбати” ғазалларида акс эттирилганлиги айтилади ва бугунги дарсда “Меҳрибоне топмадим” ғазалини ўрганиш мақсад қилиб қўйилганлиги таъкидланади.

Сўнгра ўқитувчи бу ғазал 8 байтдан иборат бўлиб, бошдан охирига қадар қаршилантириш усулида ёзилганини айтиб, уни ифодали ўқиб беради.

Ғазал аруз вазнининг рамали мусаммани маҳфуз баҳрида ёзилган бўлиб, уни қуйидагича вазнга мослаштириб ўқиш керак:

Меҳ-р кўп-кўр/-гуз-ди-мам-мо/меҳ-ри-бо-не/топ-ма-дим/

Фо-и-ло-тун / Фо-и-ло-тун / Фо-и-ло-тун / Фо-и-лун /

-v--/ -v--/ -v--/ -v-/

Жон ба-се қил/дим фи-до о-/ро-ми-жо-не/топ-ма-дим/

Фо-и-ло-тун / Фо-и-ло-тун / Фо-и-ло-тун / Фо-и-лун/

-v--/ -v--/ -v--/ -v-/

Бошқа мисралар ҳам шу хилда ўқилади. Ўқитувчининг топшириғи билан уч-тўрт нафар ўқувчи ғазални ифодали ўқиш қодаларига риоя қилган ҳолда ўқийди. Ғазалнинг маъносини ўрганиб келиш уйга

вазифа қилиб топширилганлиги сабабли ўқитувчи қуйидаги саволлар асосида ғазални таҳлил қилишга киришади:

1. “Меҳрибоне топмадим” ғазалидаги ҳар қайси байт маъносини тушунтириб беринг.

2. Шеърда Навоийнинг яшаган даврдан норозилиги қандай ифодаланган?

3. Шоир ички кечинмалари ва қалб дардини тасвирлашда қандай образли ифодалардан фойдаланган?

4. Ғазалнинг қофияланиш тизими қандай?

5. “Меҳрибоне топмадим” ғазалининг ўзига хос бадиий хусусиятлари ҳақида гапиринг.

Ўқувчилар юқоридаги саволларга тўлиқ жавоб бера олмасликлари ҳам мумкин. Шунинг учун ўқитувчи уларнинг жавобларини умумлаштиради, ғазал ҳақидаги маълумотларнинг муҳим ўринларини такрорлаган ҳолда қўшимча тўлдиришлар, изоҳлашлар, тушунилиши қийин сўз ва иборалар (слайд-кўргазмада тагига чизиб кўрсатилган)га (ғамгусор – ғамхўр, меҳрибон; дилхаста – қалб касали, дилситон – кўнгилни олувчи, дилбар; камон абрўда – қоши камалак (камалакка ўхшаш), тузлук – тўғрилиқ, ростгўйлик; сарв – тик ўсадиган дарахт, пайкон – камон ўқи, киприк маъносида ҳам келади, даҳр боғи – дунё, олам, замон, давр; гулситоне – гулистон, Вомиқу – “Вомиқ ва Узро” кассаси қаҳрамони, Табъ ганжи – қобилият хазинаси, маони – маънолар, нисор этмак – сочмоқ, хурдадон – нозик фаҳм) шарҳлар бериб ўқувчилар билимини мустаҳкамлайди.

Шу ўринда қуйидаги слайд-кўргазма компьютер орқали намойиш этилади (1-слайд).

Матни	Мазмуни
Меҳр кўл кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим, Жон босе қилдим фидо, ороми жоне топмадим.	Кўп меҳрибонлик кўрастдим, аммо бирорта меҳрибонни топмадим, Жонимни фидо қилдим, лекин жонимга ором берувчи кишини учратмадим.
Ғам била жонимга еттим, ғамгусоре кўрмадим, Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилситоне топмадим.	Ғам торта-торта ўлар холатга етдим, аммо ғамимни енгилга ёрдам берувчи одамни кўрмадим, Айрилиқ азобини торта-торта қалбим хаста бўлди, бироқ бирорта кўнгил овловчи кишини топмадим.
Ишқ аро юз минг маломат ўкига бўлдум нишон, Бир камон абрўда тузлуждин нишоне топмадим.	Ишқ туфайли юз минг маломат ўкига гирифтор бўлдим, Қоши камон гўзалларнинг ҳеч бирида тўғрилиқдан нишон топмадим.
Кўнглум ичра сярв-ўқдур, гунча-пайкон, гул-тикон, Даҳр боғи ичра мундох гулситоне топмадим.	Кўнглимга сарв ўқдек /тикка/, гунча / камон ўқининг металл учидек/, гул тикандек санчилади, Дунё боғида бу захарли тиканлардан холи бўлган гулистонни топмадим.
Хусн мулки ичра сендек шоҳи золим кўрмадим, Ишқ кўйида ўзумдек нотаवоне топмадим.	Хусн мамлакатида сендек золим подшони кўрмадим, Ишқ манзилида ўзимдек бечора кишини учратмадим.
Кўл ўқудим Вомику, Фарҳоду Мажнун қиссасин, Ўз ишимдин бул ажаброк достоне топмадим.	Вомик, Фарҳод ва Мажнун ҳақидаги қиссаларни такрор-такрор ўқидим, Лекин менинг қисматимдек ажойиб достонни топмадим.
Табъ гапжидин маони хурдасин, юз қатла хайф, Қим нисор этмакка шоҳи хурдадоне топмадим. Ул амон ичинда бўлеун, эй Навоий, гарчи мен, Бир замон ишқида меҳнагдин амене топмадим.	Минг афсуски, истъедододим хазинасининг нозик маъноларини тортиқ қилиш учун ақли ўткир бир кишини топмадим. Эй Навоий, гарчи ишқда бир замон ҳам машаққатдан бошим чиқмаган бўлса ҳам, у хамиша омон бўлсин.

Иккинчи соатдаги дарс “Навоийнинг мусиқа ва мусиқачиларга муносабати ҳақида нималар дея оласиз?”, “Мумтоз куйларни тинглашни ёқтирасизми?”, “Шашмақом”ни кўрганмисиз? У ҳақидаги фикрларингизни ўртоқлашсангиз”, “Навоий газалларининг ижрочиларидан кимларни биласиз?” каби саволлар асосидаги суҳбат билан бошланади. Ўқувчилар бу саволларга тайёргарликларидан келиб чиқиб жавоб қайтарадилар. Ўқитувчи уларнинг жавобларини тўлдириб, Навоийнинг санъат ва санъаткорларга муносабатини кенгрок шархлайди. Бунда у куйидаги манбаларга суянган ҳолда фикр юритади:

Мусиқа қадим-қадим замонлардан буён кишиларга ҳамроҳ, бўлиб, уларга ҳаётий кувват, маънавий завқ бахш этиб келган. Мусиқа ва шеърят азалдан эгизак, бир-бирига ҳамкор ва илҳомчи. Навоий каби мутафаккир назаридан мусиқа асло четда бўлиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, Навоий ижодидан баҳраманд бўлган ҳар бир киши бу улугвор ҳикмат оламининг мусиқа тарихи, назарияси, эстетикаси, шунингдек, созлар, куй шакллари, ижрочилик ва бошқа кўплаб соҳаларга онд қомус эканлигига ишонч ҳосил қилади. Афсуски, бу мерос мусиқа илми нуктаи назаридан ҳали чуқур ўрганилмаган. Навоийшунослик соҳасидаги мусиқавий тадқиқотларни ривожлантириш мақсадга мувофиқдир деб ҳисоблаймиз.

Мусиқанинг баракали, ҳаётбахш, сеҳрли таъсири тўғрисида ажойиб ривоятлар кўп бўлиб, айрим кўринишларини ҳозирги кунда ҳам учратиш мумкин.

Хоразмда Қорадали (қора йўрға) деган куй ва унга тегишли ривоят мавжуд. Ривоятни санъаткор Нурмуҳаммад Болтаев сўзлаб берган эдилар. Ривоят куйидагичадир: “Шоҳнинг сеvimли қора оти кунлардан бир кун касалга чалиниб қолади. Аламига чидай олмаган шоҳ ўзини овутиш учун сафарга чиқиб кетади ва отнинг аҳволидан тез-тез дарак бериб туришни тайинлайди. Бу ҳолда кимки нохуш хабар келтирса, жазога маҳкум бўлиши аниқ. Ниҳоят, от ўлади. Шоҳга хабарни етказишга ҳеч кимнинг юраги бетламайди. Шунда донишмандлар кенгашиб, хабарни етказишни созандага топширган маъкул, — деб топадилар. Созандани шоҳ олдига йўллашади. Базм авжига чикқанда, у куй чала бошлайди. От йўргалиши, унинг гўзаллиги тасвирланаётган мусиқа ҳаммани ром этади. Куй авжида шундай нолалар янграйдик, шоҳ “От ўлдими?”, — деб юборади”.

Машхур оҳангсоз Борбаднинг “Роҳра ва Шабдиз” куйи тарихи ҳам шунга яқин. Эрон шаҳаншоҳи Хусрави Парвиз ана шу куй орқали сеvimли оти, Шабдизнинг ўлганини билади.

Бундай қудратли таъсир кучини ҳис этган нозиктаъб, юксак заковат эгаси бўлган Навоий мусиқани севиб тинглар, чин дилдан завқланарди. Шоир замонасининг буюк мусиқашуноси Хожа Юсуф Бурхондан мусиқанинг назарий-амалий жиҳатларини мукаммал ўрганиб олади. Шу билан бирга қонун, уд, ғижжак, танбур каби мусиқа асбобларида куй ижро этишни ўзлаштиради, ўзи ҳам куйлар ижод қилади. У шеърларидан бирига “Исфажон” деган куй ижод қилгани тарихий манбалардан маълум. Фитрат ўзининг “Ўзбек классик музыкаси ва унинг тарихи” номли рисоласида Навоийнинг мусиқавий ижоди борасида тўхталиб, “Қари Наво” номли куйни ҳам у яратган дейди.

Ҳассос шоир ва олим Заҳириддини Муҳаммад Бобур Навоийнинг мусиқа ихтиролари ҳақида шундай ёзади: “Алишербек... мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақш (кўшиқ)лари ва яхши пешравлари (чолғу йўллари – куйлари) бордур”⁶¹.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Навоий ғазалларининг мусиқавий ва равон бўлишига, мусиқага ҳамоҳанг тушишига ҳам сабаб шоирнинг мусиқачи-бастакор бўлганлигидир.

Бундан ташқари, Навоий ўз атрофига санъаткорлар, шоирлар, илм-фан арбобларини тўплаб, уларга моддий ҳамда маънавий ёрдам кўрсатиб турган. Унинг бу ажойиб фазилати Ойбекнинг “Навоий” романи⁶²да ўзининг ҳаққоний аксини топган. Романда ёзилишча, Ҳиротдаги энг пешқадам чолғучилардан бири – Алишоҳ моддий томондан қийналиб Навойдан ёрдам сўраган пайтда, шоир унга олти ойлик маошни бирданига бериш учун вақф бошлиқларига қоғоз ёзиб беради.

Бундан ташқари, Навоий санъат аҳли иштирок этган файзли йиғинларда созанда ва хонандалардан мақомлар ижро эттириб эшитар, уларни янги куйлар яратишга қистар эди. Жумладан, мусиқашунос Мирмуртоз ва бошқа олимларга ёш ҳаваскорлар учун мусиқа китобини яратишни буюради. Лекин Навоий ўзининг “Ҳамсатул-мутаҳаййирин” номли китобида ёзганидек, уларнинг мусиқа китоблари содда қилиб яратилмаган, шунинг учун ҳам бу китоблардан ёш ҳаваскорлар фойдалана олмаганлар. Бинобарин, у ўзининг устози Абдураҳмон Жомийдан мусиқа соҳасида бирорта яхши китоб яратишни илтимос қилиб сўрайди. Устоз Жомий Алишер

⁶¹ Ҳомидов Ҳ. Олис-яқин юлдузлар: Илмий-бадний лавҳалар: Кичик мактаб ёшидаги болалар учун. – Тошкент: Чўпон, 1990. – Б.6.

⁶² Ойбек. Навоий: Роман. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б.189-190.

Навоийнинг илтимосини бажо келтираб, “Адвор” номли китобчасини яратади, мусиқа соҳасида “Адвор” дек покиза, содда, ҳаваскорларга жуда ҳам тушунарли бўлган китоб ўша вақтда йўқ эди.

Алишер Навоийнинг ўзи ҳам, ғазаллари билан ўзбек классик мусиқаси “Шашмақом”нинг, шунингдек, халқ куйларининг XV асрдан кейинги тараққиётига мислсиз таъсир кўрсатди. Навоий ғазалиётининг мусиқа санъати билан боғланиб кетиши унинг кенг жамоатчиликка, бутун халққа тезроқ бориб етишини, халқнинг доимий маънавий йўлдоши ва қуввати бўлиб қолишини таъминлади, ғазалнинг тарбиявий-эстетик аҳамиятини, таъсирчанлигини оширди. Маълумки, ўзбек классик мусиқаси “Шашмақом” нинг ва кўплаб халқ ашулаларининг матнини Навоий ғазаллари эгаллайди.

Ўрни келганда шуни таъкидлаш лозимки, мактабларнинг юқори синф ўқувчиларини “Шашмақом” билан таништириш жуда муҳимдир (Бунда ахборот коммуникацион воситаларнинг имкониятларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ). Чунки унда ашула ва куйларга мос ҳаётий лавҳалар тасвирланганким, бу лавҳалар орқали ўша куй, ашула яратилган даврнинг руҳини, бу санъат асарларининг яратилишидан мақсад ва уларда илгари сурилган ғояларни тушуниш анча енгиллашади.

Мусиқани ҳам назарий, ҳам амалий билган Навоий Ҳиротда адабиёт ва санъатнинг турли уюшмалари қаторида мусиқа намояндаларининг ҳам улкан мактабини ташкил этган эди. Бу мактаб теварагига Абдулқодир Нойи, Қулмуҳаммад Шайхий, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Гижжакий, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Устод Шоди ва бошқалар уюшган эди.

Демак, Навоий мусиқанинг ижтимоий, эстетик-тарбиявий аҳамиятини чуқур ҳис қилган. У шеър ва куйни бир-биридан ажралмаган ҳолда, яхлит бир бутунликда тасаввур қилган ва шундай бўлиши учун курашган. Шу боисдан ҳам, шоир ғазаллари қоғоз саҳифаларига тушиши биланоқ бастакорларнинг сеҳрли савтларидан ўтиб, ёқимли ашулалар яратилган ва қисқа муддат ичида ўша давр халқ куйлари, мақомлари орасидан мустаҳкам ўрин олган. Шоирнинг ана шундай ашулалари ҳозирги кунларимизда ҳам севиб куйланиб келинмоқда. Навоий сўзи билан айтиладиган “Қаро кўзим”, “Муножот”, “Мубтало бўлдим сенга”, “Чоргоҳ”, “Баёт”, “Гулузорим”, “Ўлтурғуси”, “Ўлмасун”, “Бормикан”, “Ўн саккиз ёшиндадар” ашулалари шулар жумласидан бўлиб, унинг дастлабки ижрочилари Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов, Акмалхон ва Бобоҳон Сўфихоновлар, Шораҳим Шоумаров, Ориф Алимахсумов, Назира Аҳмедова, Берта Давидовалар ҳисобланади. Ҳозирги кунда бу ашулалар Ҳасан Ражабий,

Раҳматжон Курбонов, Муножат Йўлчиева, Ҳуррият Исроилова каби санъаткорларимиз томонидан ижро этиб келинмоқда.

Ўқитувчи бу манбаларнинг энг муҳимларини саралаб олади ва ўрни билан, соддалаштирилган ҳолда ўқувчиларга етказлади.

Дарснинг самарали чиқиши учун мусиқа ўқитувчиси билан маслаҳатлашиб иш кўриш ва уни дарсга таклиф этиш жуда яхши натижа беради. Мусиқа ўқитувчиси ғазалнинг куйини ижро этиб, ўқувчилар диққатини тўплагач, “Бу қайси куй?”, “Бу куйни аввал ҳам эшитганмисиз?” саволлари орқали ўқувчиларга мурожаат қилинади. Ўқувчиларнинг кўпчилиги уй вазифасини бажарганлиги учун бу куй “Меҳрибоне топмадим” ғазали учун басталанган куй эканини дарров айтадилар. Шундан сўнг ахборот коммуникацион технологиялари воситасида Назира Аҳмедова томонидан ижро этилган “Меҳрибоне топмадим” ашуласи аудио-видео шакли намойиш этилади.

Ўқувчилар ўқитувчи тавсия қилган санъаткорнинг чиқишини илгари ҳам эшитган бўлишлари мумкин. Аммо алоҳида тайёргарлик ва ўқитувчининг кириш суҳбати билан ўтказилаётган оммавий тинглаш жараёнида ўқувчи диққати аниқ бир мақсадга йўналтирилган бўлиб, у куй ва матнни қабул қилишда ўз диққатини марказлаштиради, олаётган завқининг маъносини тушунишга ҳаракат қилади. Бу эса, матнни ўзлаштириш ва тушунишда ўқувчиларнинг фаоллигини таъминлайди.

Ашула эшитилгандан сўнг ўқитувчи мусиқанинг таъсир кучини савол-жавоб усулидан фойдаланиб аниқлайди.

Ўқитувчи: Ашула сизда қандай таассурот қолдирди?

Ўқувчи: “Меҳрибоне топмадим” ашуласи хаёлимни Навоий яшаган жуда мураккаб замонага олиб кетди. Ўз халқи ва ватанини чин қалбдан севган, унинг бахт-саодати йўлида хизмат қилишни шараф деб билган, азиз элатни якка қифт бўлиб, зулм ва зулмат ботқоғидан олиб чиқмоқчи, халос этмоқчи бўлган, бу йўлда меҳр кўп кўргузиб, аммо меҳрибон кишисини тополмаган, ўз истеъдоди хазинаси маъноларини тортиқ қилиш учун муносиб кишини учрата олмаган, шоҳларнинг қилич кучи билан қила олмаган ишларини сўз қудрати билан амалга ошириб ўзи учун муносиб ҳайкал қўйиб кетган шоирнинг улуғвор сиймоси кўз ўнгимда гавдалангандек бўлди.

Ўқувчи: Ашулани тинглар эканман, гўё улуғ адибимиз одамлар орасида алам билан кезиб юргандек, шу кунларимизда ўз ота-онасини хўрлаётган бебунёд фарзандлардан, қариялар ва болалар уйларидаги меҳрга зор кишиларнинг ноласидан, турғунлик даври адолатсизликлари туйфайли ҳануз жабр тортаётган қалбларнинг фиғонидан,

Афғонистондан ногирон бўлиб қайтган йигитларнинг аянчли тақдирдан, тобора кескинлашаётган Орол муаммосидан надоматлар чекаётгандек, қайта дунёга келса ҳам, ўзи ҳақида эмас, халқнинг дарди, муаммоларини ўйлаётгандек туюлди.

Ўқувчи: Навоий асарларини тушунган, севган кишиларгина ўз халқининг бахти, фаровонлиги, маданияти, тили ҳақида қайғурган шоирмизнинг дардига шерик бўла олар, орзу ва ниятларининг руёбга чиқишига кўмаклаша олар экан деган хулосага келдим.

Ўқитувчи: Ашулани тинглаш билимингизга нима янгиликлар қўшиди?

Ўқувчи: Биз лирика ҳақидаги маълумотларни ўтилган дарсларимиз жараёнида ҳам ўрганганмиз. Навоий лирикасининг гўзал намунаси саналган “Меҳрибоне топмадим” ашуласини тинглагач, лириканинг хис ва туйғуларни нозик ифодалашини, ғазал маъноси билан куй мос тушганда унинг таъсирчанлиги ниҳоятда ортишини билиб олдик.

Ўқитувчи: Мумтоз шоирларимиздан яна кимларнинг шеърлари куйга солиб айтилган?

Ўқувчи: Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530), Атоий (XIV аср охири XV асрнинг биринчи ярми), Шермуҳаммад Мунис Хоразмий (1778-1829), Амирий (1787-1822), Муҳаммадризо Огаҳий (1809-1874) Бобораҳим Машраб (1640-1711), Жаҳон отин Увайсий (1780-1850), Моҳларойим Нодира (1792-1842), Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркат (1858-1909) каби мумтоз адабиёт вакилларининг ғазаллари билан айтиладиган ашулалар ҳаво тўлқинлари, ойнаи жаҳон ва интернет тизими орқали янграб туради.

Дарснинг яқунловчи қисмида ғазални ёд олиш ва қизиққан ўқувчиларга уни куй билан ижро этишни машқ қилиш уйга вазифа қилиб топширилади.

Кўп йиллик тажриба ва кузатишларимизга асосланиб, қуйидаги хулосаларни айтишимиз мумкин: Алишер Навоий ғазалларини ўргатишда мусикадан фойдаланиш ўрганилаётган материалларни тўлиқроқ, чуқурроқ тушунишга кўмаклашади; оғзаки ва ёзма нутқни ўстиради; ўқувчиларнинг билимларини бойитади, изчиллаштиради, умумлаштиради; тафаккурини, тасаввурини, дунёқарашини ривожлантиради; маънавий дунё-қарашини кенгайтиради, санъатга, Ватанга муҳаббат ҳисларини тарбиялайди; улуғ бобомиз Алишер Навоий шахсига ҳурмат ва тақлидларини оширади; ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий анъана ва кадриятларимизга ҳурмат, ифтихор руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

УЧИНЧИ БОБ

СИНФДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР ЖАРАЁНИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯ АСОСИДА ЎРГАТИШ УСУЛЛАРИ

Умумий ўрта таълим мактаби, академик лицей ва касб-хунар мактабларида ўқувчилар ўзбек адабиёти вакиллари асарларининг энг яхши намуналари билан танишадилар, уларни шакл ва мазмун бирлигида таҳлил қилиш кўникмасини эгаллайдилар. Бироқ дарс давомида дастурда белгиланган асарларни ўрганиш билангина чекланилади. Бу ҳол бадиий адабиётнинг ёшларимиз тарбиясига ижобий таъсирини тўла таъминлаш, уларнинг қобилятини ўстириш ва юксалтириш имконини бермайди. Шу жиҳатдан қараганда, таълим жараёнида синф ва синфдан ташқари тадбирларни биргаликда олиб бориш, турли фан ўқитувчиларининг ўзаро ҳамкорлигидан самарали фойдаланиш, ўқувчиларни тарбиявий ишнинг хилма-хил оммавий ва яқка шаклларига жалб этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Адабиёт фани бўйича синфдан ташқари ишларни тўғри йўлга қўйиш ва ташкил этиш дарсда берилган назарий билимларни янада мустаҳкамлайди, гўзалликни идрок этиш қобилятини ўстиради, адабиётга қизиқишни оширади; ўқувчиларда илмий дунёқарашни шакллантириш, инсоний хулқ-атвор меъёрларини таркиб топтиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Синфдан ташқари ўқиш, ўқилган асарлар юзасидан турли мавзуларда ўтказиладиган китобхонлар конференциялари, адабий кечалар, тўғарак машғулоти, савол-жавоблар, мушоиралар, ҳафталиклар, мунозара ва учрашувлар ўқувчилар жамоасини жипслаштиради, уларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ҳиссини тарбиялайди. Бундай тадбирларнинг амалга оширилиши ўқувчиларнинг ўзбек ва қардош халқлар адабиёти намояндаларининг бой ижодий мероси билан танишишларига, ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий урф-одатлари, анъаналари борлигини билиб олишларига яқиндан ёрдам беради.

Бадиий адабиёт инсоннинг маънавий оламини бойитибгина қолмасдан, балки уларда юксак ахлоқий фазилатларни таркиб топтириш ишига ҳам хизмат қилади. Адабиётни қайнаб турган бир булоққа қиёс қилиш мумкин. Чунки ҳамма инсоний ҳислар ва тушунчалар жамиятга шу булоқ – адабиёт орқали оқиб келади, – дейилса хато бўлмайди.

Ақлий, ахлоқий камолот учун дарсликларда берилган маълумотларни ўрганиш, шу асарлар ғояси таъсирида ўзида ижобий фазилатларни тарбиялаш билангина чекланиб бўлмайди. Бу ўринда дарсликларда ўрганишга кам эътибор бериладиган материаллар, бадий асарларни мустақил ўқиш, мустақил ўқилган асарлар юзасидан хилма-хил мавзуларда синфдан ташқари тадбирлар ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирга қадар адабиёт фани бўйича синфдан ва мактабдан ташқари олиб бориладиган ишлар, уларни ташкил қилиш йўллари, аҳамияти ҳақида бир қатор тадқиқотлар, методик қўлланмалар яратилган.

М.Самадовнинг “5-10-синфларда синфдан ташқари ўқиш”⁶³, К.Жўраевнинг “Адабиёт кабинети ва ўқитишда кўргазмалилик”⁶⁴, С.Долимов, Ҳ.Убайдуллаев, Қ.Аҳмедовларнинг “Адабиёт ўқитиш методикаси”⁶⁵, Ф.Бадриевнинг “Юқори синфларда адабиётдан синфдан ташқари ишлар”⁶⁶, О.Мусурмонованинг “Адабиёт ва ахлоқий тарбия”⁶⁷, А. Зуннунов ва бошқалар⁶⁸ ҳамда Б.Тўхлиевнинг “Адабиёт ўқитиш методикаси”⁶⁹ каби адабиётлар, “Тил ва адабиёт таълими” журналида чоп этилаётган мақолалар шулар жумласидандир.

Аmmo шуни таъкидлаш зарурки, адабиёт ўқитувчилари, маънавий-маърифий ишлар ташкилотчилари, ташаббускор ўқитувчилар учун сув билан ҳаводек зарур бўлган ушбу қўлланмаларни ҳамма ерда ҳам топиб бўлмайди, айримларини танқидий ўрганиш зарурияти туғилмоқда. Шунга қарамай, республикамик мактаб, академик лицей ва касб-хунар мактабларидаги бир қатор илғор адабиёт фани ўқитувчилари мавжуд имкониятларини сафарбар этиб, синфдан ташқари тадбирларни ўтказиш соҳасида анчагина тажриба орттирганлар. Лекин республикамикнинг барча мактабларида ҳам бундай тадбирлар муваффақиятли амалга ошириляпти дейиш қийин.

⁶³ Самадов М. 5-10-синфларда синфдан ташқари ўқиш: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1962.

⁶⁴ Жўраев К. Адабиёт кабинети ва ўқитишда кўргазмалилик: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – 140б.

⁶⁵ Долимов С., Убайдуллаев Ҳ., Аҳмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1967. – 241б.

⁶⁶ Бадриев Ф. Юқори синфларда адабиётдан синфдан ташқари ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1969. – 116б.

⁶⁷ Мусурмонова О. Адабиёт ва ахлоқий тарбия. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 96б.

⁶⁸ Зуннунов А. ва бошқалар. Адабиёт ўқитиш методикаси: Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 329б.

⁶⁹ Б.Тўхлиев. Адабиёт ўқитиш методикаси: Ўқув қўлланма. – Т.: Баёз, 2010. – 167б.

Кўп йиллик тажриба ва кузатишларимиздан шу нарса аён бўлдики, фақатгина дарслик материаллари билан чекланидиган, ўқувчиларнинг қизиқиши ва ижодкорлигини таълим-тарбиянинг энг самарали усуллари билан уйғунлаштира олмайдиган адабиёт ўқитувчилари ҳам бор. Шунинг учун ўқувчилар синфдан ташқари тадбирлар воситасида ўз билимларини чуқурлаштириш, умумлаштириш, дунёқарашларини кенгайтириш, хулқ-атворларидаги ижобий сифатларни такомиллаштириш имкониятидан етарлича фойдаланмаяптилар. Яна шуни таъкидлаш ўринлики, республикамиз умумий ўрта таълим мактаби, академик лицей ва касб-ҳунар мактабларида синфдан ташқари тадбир сифатида кўргазмалар тайёрлаш, адабий кечалар, савол-жавоблар, китобхонлар конференцияси, мушоиралар тез-тез ўтказилади; ҳафталиклар, кўргазмалар кам ўтказилади; музейларга бориш, турли фан ўқитувчилари билан биргаликда адабий кечалар, саёҳатлар уюштириш, талаб даражасида ўтказилмайди ҳисобида.

Бизнингча, юқоридаги камчиликларни бартараф этиш, синфдан ташқари ўтказиладиган тадбирларга эътиборни кучайтириш учун, биринчидан, ўқитувчилар учун методик тавсияларни кўпайтириш; иккинчидан, адабиёт ўқитувчиларнинг ижодкорлигини, ташаббускорлигини намоиш этиш учун шароит яратиш; учинчидан, умумий ўрта таълим мактаби, академик лицей ва касб-ҳунар мактаблари таълими тизимидаги фан ўқитувчи-ларининг ҳамкорлигини йўлга қўйиш; тўртинчидан, бундай тадбирларни ўтказиш учун ҳам моддий, ҳам маънавий қўллаб-қувватлашни уюштириш ва ўтказилган тадбирларнинг натижаларини ўз вақтида баҳолаб боришни ташкил қилиш ниҳоятда муҳимдир.

Юқорида баён қилинган фикрларга асосланиб, биз синфдан ташқари ишлар жараёнида турли фан (тарих, тасвирий санъат, мусиқа, бадий адабиёт, география, биология, меҳнат таълими, жисмоний тарбия) материалларидан уйғун ҳолда фойдаланишнинг асосий шакллари – турли фан ўқитувчилари билан биргаликда ўтказиладиган адабий кеча, тўгарак, ҳафталик, саёҳатлар ҳақидаги фикрларимизни жамлашни лозим топдик. Қуйида улардан намуналарни Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини фанлараро интеграция асосида ўргатиш мисолида баён этдик. Ҳамкорликдаги ижодий изланишлар натижасида тўпланган кўргазмали материаллар: расм, тарихий, бадий манбалар; харита, жадвал, ўқувчиларнинг қўл меҳнатидан намуналар билан таништирдик. Бунда биз асосий назарий манбалар сифатида юқорида номлари тилга олинган адабиётлар, кундалик матбуот материаллари,

илғор адабиёт фани ўқитувчилари ва шахсий тажрибаларимизга таяндик.

Зеро, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, Абдулла Авлониининг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир” деган чуқур маъноли сўзлари ҳозирги вақтда ҳам муҳим ва долзарб аҳамият касб этар экан⁷⁰, ушбу тавсия ва кўрсатмалар ана шундай улкан уммонга бир томчи сифатида қўшилса деган умиддамыз.

3.1. Адабиёт тўғараги машғулотида “Сабъаи сайёр” дostonини фанлараро интеграция асосида ўргатиш усуллари.

Адабиёт фани бўйича синфдан ташқари ўқиш, ўрганилаётган асарлар юзасидан турли мавзуларда ўтказиладиган китобхонлик конференциялари, адабий кечалар, тўғарак машғулотлари, савол-жавоблар, мушоиралар, ҳафталиклар, мунозара ва учрашувлар дарсда берилган назарий билимларни янада мустаҳкамлайди, сифат ва самарадорликни оширади.

Алишер Навоий қаламига мансуб асарлардан бири – ўзбек мумтоз адабиётининг чўққиси – “Шарқ адабиёти анъаналари асосида яратилган “Хамса” – жаҳон адабиётининг ноёб ва ўлмас дурдонасига айланган десак, асло муболага бўлмайди.

“Хамса” нинг яратилганига (1483-1485) 2021 йилда 536 йил тўлди. Бу дурдона асарлар ҳамон бутун инсоният, ўзбек китобхонлари ва барча Навоий ихлосмандларининг энг севимли асарларидан бири бўлиб келмоқда. Чунки шоир “Ҳайратул-аброр” (483), “Фарҳод ва Ширин” (1484), “Лайли ва Мажнун” (1484), “Сабъаи сайёр” (1484), “Садди Искандарий” (1485) дostonларида одамийлик, инсоф ва адаolat, сахийлик ва раҳмдиллик, мардлик ва қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик ва ватанпарварлик, илм-маърифат, самимий муҳаббат ва вафодорлик, ҳаёт ва гўзалликни чексиз севиш, дўстлик ва садоқат, тўғрилиқ ва камтарлик, ҳалоллик ва поклик каби фазилатларни асарларидаги гўзал ижобий тимсоллар ҳаракати, тақдири, интилиши орқали улуғлайди; зулм, адолатсизлик, бахиллик, зикналик, жаҳолат, босқинчилик каби қабиҳликларни эса салбий тимсоллар воситасида кескин қоралайди.

⁷⁰ Электрон манбаа: www.pv.uz/news/ Мирзиёев Ш.М. Мактаб таълимининг ривожлантириш умумхалқ ҳаракатига айланиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 23 август куни ўтказилган таълим масалаларига бағишланган видеоселекторда сўзлаган нутқи. - Т.: 2019 йил 24 август.

Куйида биз “Хамса”нинг тўртинчи – “Сабъаи сайёр” дostonини адабиёт тўгараги машғулотида фанлараро интеграциясидан фойдаланган ҳолда ўргатиш ҳақидаги фикрларимизни ўртоқлашмоқчимиз.

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқув дастурида “Хамса” асарини ўрганиш учун 7 соат вақт ажратилган: 2 соат “Ҳайратул-аброр”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” дostonларини ўрганиш учун; 5 соат “Фарҳод ва Ширин” дostonи тахлили учун сарфланади. Ажратилган соатлар етарли бўлмаса-да, ўқувчилар “Хамса”да ифодаланган ғоялар, шоирнинг бадий маҳорати, услуби ҳақида қисқа маълумот оладилар. Аммо “Хамса”нинг тўрт дostonи ҳақида батафсилроқ маълумот бериш имконияти ўқитувчининг ўзига ҳам боғлиқ. Чунки ҳар бир дoston билан чуқурроқ таништириш ўқувчиларнинг адабиётга, санъатга қизиқишларини оширади, шоирнинг шахсига, ижодига бўлган ҳурматни кучайтиради, уларни ахлоқий тарбиялашда муҳим роль ўйнайди. Шу мақсадда биз “Сабъаи сайёр” дostonини адабиёт тўгараги машғулотида фанлараро интеграциядан фойдаланган ҳолда ўргатиш учун мўлжалланган тахлил намунасини тавсия қилмоқчимиз.

Ушбу намунадан дарс жараёнида ҳам фойдаланиш мумкин. Бунинг учун ўқитувчи Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича ўтилганларни мустаҳкамлаш дарси ҳамда синфдан ташқари ўқиш соатини кўшиб, 2 соат вақт ажратади.

Бу машғулотни ўтказишни ўқитувчи ўқув йилининг бошида режалаштирган бўлиши лозим. Бунда у тўгарак машғулотини шоирнинг ҳаёти ва ижоди ўрганиб тугалланган вақтга белгиласа, мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки бу пайтда:

1. Ўқувчилар Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ материаллар билан яқиндан танишиб чиққан бўладилар.

2. Унинг асарларини, айниқса, “Хамса” дostonларини ўрганишга қизиқишлари кучли бўлади.

3. Ўқитувчи бу машғулотни ўтказиш тартибини олдиндан белгилаб, бир гуруҳ ўқувчиларга “Сабъаи сайёр” ҳикоятларини ўқиб, ўз фикрларини баён этиш (ёки етти ҳикоятнинг аудио шаклини яратиш)ларини, барча тўгарак аъзолари ҳам дostonнинг мазмуни билан танишиб чиқишларини топширган бўлади.

4. Биология, расм, мусиқа, информатика фани ўқитувчилари, улар раҳбарлигидаги тўгарак (“Ёш экологлар”, “Гўзаллик ва нафосат”,

“Чаққон қўллар” – “Ёш компьютерчилар”) аъзолари ҳам бу ҳамкорлик режаси билан таништирилади ва биргаликда тайёргарлик кўрадилар.

Ўқитувчи тўғарак машғулотини кириш сўзи билан бошлайди. У хамсачилик тарихи, буюк хамсанавис (Низомий Ганжавий Шарқ адабиётида биринчи бўлиб 1170-1204 йиллар оралигида “Панж ганж” (“Беш хазина”) асарини яратди, Хусрав Дехлавий 1299-1302 йилларда “Хамса”, Абдурахмон Жомий 1481-1483 йилларда “Панж ганж” (“Беш хазина”) асарини ёзди; кейинчалик хамсанавислик анъанаси давом эттирилиб, 300 нафарга яқин ижодкор “Хамса” ёзганлиги аниқланган)лар, Алишер Навоий “Хамса”сининг яратилиш тарихи, унинг дostonлари ҳақидаги маълумотларни эслатади ва асосий эътиборни “Сабъаи сайёр” дostonига қаратиб, бу асар ишқий-саргузашт характерда бўлиб, тузилиш жиҳатидан “Хамса” таркибидаги дostonлардан тубдан фарқ қилиши, дostonда даврнинг катта ҳаётий ва сиёсий муаммолари севги воситасида ҳал қилиниши тўғрисида гапиради. Сўнгра дostonнинг сюжетини (шоҳ Баҳромнинг Ажам мулкида адолат ва шавкат билан салтанат суришидан тортиб, то Дилором билан топишиб, бахтиёр бўлиши, сўнгра уни овдаги мағрурона сўзлари учун (Баҳромнинг овдаги мерганлик маҳоратини – ўзи айтганидек, кийикнинг икки оёғини банд этиб, сўнг бошини кесганини макташ ўрнига “машкнинг натижаси” деб айтгани шоҳнинг ғазабини келтиради) ўз сочларига боғлаб сахрога олиб бориб ташлашни буюргани, Дилором саройдан йўқотилгач, унинг ишки, ҳижрон азобида бутунлай ўзлигидан айрилиши, 400 ҳаким ва табиб тўплашиб, икки йил даволаши натижасида бироз ўзига келганлиги, маслаҳат билан етти иқлим услубидаги қаср қурдирилиши, Баҳром ҳар бир кунини биттадан қасрда ўтказиши, у ердаги етти иқлим шоҳларининг қизлари билан суҳбат қуриши ва ҳар куни биттадан мусофирнинг ҳикоясини эшитиб ором олиши кераклигигача бўлган воқеаларни) баён этади.

Дostonдаги етти ҳикоянинг мазмунини эса олдиндан тайёрланиб келиши топширилган ўқувчилар (кўшимча манба сифатида Азиз Қаюмовнинг “Алишер Навоий” (Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида лавҳалар) тўплами [6, 86-99]ни тавсия этиш мақсадга мувофиқлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир) ҳикоя қилиб берадилар. Аммо машғулотнинг изчил, қизиқарли ўтишида ўқитувчининг етакчилик маҳорати катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун у ҳар бир ўқувчи ҳикоянинг мазмуни, ғояси, образлари ҳақида фикр юритиб бўлгач,

унинг жавобларини тўлдириб, изоҳлаб, кейинги ўқувчининг фикри билан боғланишига ёрдам бериши зарур.

Тайёргарлик билан келган ўқувчилар тўғарак аъзоларини дostonнинг олти ҳикояси (“Фаррух ва Ахий ҳақидаги ҳикоят”, “Зайд Заҳҳоб ҳақидаги ҳикоят”, “Саъд ҳақидаги ҳикоят”, “Жуна ва Маъсуд ҳақидаги қисса”, “Меҳр ва Сухайл ҳақидаги ҳикоят”, “Муқбил ва Мудбир ҳақидаги қисса”) билан таништиргач, еттинчи ўқувчи хоразмлик созанданинг ҳикояси (еттинчи ҳикоя – “Хоразмлик мусофир ҳикояси”) мазмунини айтиб беради. Унинг айтишича, бу мусофир Хоразмда созандалик бобида ўз асрининг яктоси эди. Чин савдогари канизагининг санъатдаги тенгсизлиги элга танилгач, унинг созандалик бозори касод бўлади. Кейин у Хожанинг хизматига боради ва канизакнинг сирларидан воқиф бўлади. Бу канизак Дилором бўлиб, созанда (хизматкори)га Баҳром билан боғлиқ воқеаларни айтиб беради. Баҳромнинг буйруғи билан кўл-оёқлари боғлаб саҳрога ташланган Дилоромни уни кўриш учун келаётган Хожаси топиб олиб, Хоразмга қайтариб олиб келган экан. Ҳозир у тирик бўлиб, ўз санъати билан ҳаммани мафтун этаётгани, Баҳромни ҳали ҳам севиши, унинг келишини интизорлик билан кутаётганини айтади.

Воқеаларнинг давоми (бу хабар Баҳромнинг мажруҳ танига қайта ҳаёт бағишлаши, Дилоромни бир йиллик хирож эвазига яна саройга қайтариб олиб келиши, бахт оғушида қайта ҳаёт кечирishi, яна овга чиқиб, табиатга катта зарар етказиши, натижада, ариқ бўлиб оқаётган хайвонларнинг қонига ҳаводан ёққан ёмғир суви аралашиб, асли ботқоқ бўлган ўтлоқни бир зумда балчиқ қилиши, майдон оғирлашиб, Баҳромни аркони давлати, кўшини билан ўз қора домига тортиб кетиши (табиатни топтагани ер ютади, табиатни севиш, асраш керак, чунки барча мавжудот табиатнинг неъматидир, у барчани ўз бағрида улғайтиради) ни эса ўқитувчи айтиб беради. Шу ўринда Баҳромнинг ҳалокатини ифодаловчи “Сўнги ов” минатюраси мультимедия воситасида катта экранда намойиш этилади ва асардан олинган қуйидаги парча билан шарҳланади (бу жараёнда матн руҳига мос мусиқа ёки жонли “Най навоси” эшиттириб турилади): “Хулосайи калом, юз ариқ қон оқиб, ҳар бир ариқ ер юзини балчиққа, от оёғи эса у ерларни ботқоққа айлантириб турганда, осмондан ёмғир ҳам қуяберса, ёққанда ҳам шундай ёғсаки, ёмғирни олам халқи устига дарё каби оқизса-да, фалак ундан хижолатга қолса, одам қаерда кимирласа, ўша ер чўкадиган бўлса, бу пайтда эл-улус ўз ҳаётидан кўзини юмса айб эмас. Ниҳоят, шу айтганларимизнинг ҳаммаси бир

бўлиб, бир дамда ов қилаётган одамларнинг барчасини ер ютиб, нобуд қилди-қўйди”⁷¹.

Шу ўринда “Гўзаллик ва нафосат” тўгараги аъзолари томонидан тайёрланган Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фурқатнинг “Сайдинг кўя бер сайёд” мусаддаси⁷² [72, 390], Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Қолдиму” [72, 160], Бобораҳим Машрабнинг “Агар ошиқлигим айтсам” [72, 229], Алишер Навоийнинг “Меҳр кўп кўргуздим аммо меҳрибоне топмадим” [72, 25] ғазаллари асосидаги кўшиқлардан бирининг ижро этилиши ёки таниқли хонандалар ижросидаги аудио ёзувининг эшиттирилиши маърузанинг таъсирчанлигини янада ошириш учун хизмат қилади.

Машғулотни қуйидагича хулосаланади: ”Ҳар бир нарсанинг интиҳоси бор, инсон ҳаёти ҳам абадий эмас. Шунинг учун ҳар бир инсон ўзига берилган қисқа умрини эзгуликка сарф қилиши керак деган ғоя “Сабъаи сайёр” достонининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади.

Алишер Навоий ўзининг бу асарида халқ ва мамлакат манфаатларидан келиб чиқиб, қаламини ёвузлик, худбинлик, манманликка қарши чархлайди. У ўз кўнглига яқин ишқ-муҳаббатни инсонни покловчи энг олижаноб фазилат деб кўкларга кўтаради. Лекин шахснинг мақсадга етиши учун фақат муҳаббатнинг ўз камлик қилади. Бунинг учун ҳақиқий ошиқ маъшуқаси билан бир қаторда ўз Ватанини, халқини ҳам оташин муҳаббат билан севмоғи даркор. Баҳромнинг бир томонлама муҳаббати қандай натижаларга олиб келганлиги мисолида шоир ўқувчиларга Ватан, халқ олдидаги бурчларини яна бир бор эслатгандек бўлади. Ушбу ғоя ҳали хануз аҳамиятини йўқотмаганини, янада долзарблик касб этаётганини уқтиради.

Бир сўз билан айтганда, Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонидаги эзгу ғоялар ҳозирги кунда ҳам ёшларни ҳар томонлама баркамол шахс бўлиб етишишлари учун хизмат қилиб келмоқда”.

Машғулот хулосалангандан сўнг, савол-жавоб усулидан фойдаланиб (“Кластер”, “БББ”, “Эркин ёзиш” каби интерфаол усуллар ҳам қўлланади), ўқувчиларнинг билими мустаҳкамланади. Бунинг учун қуйидаги саволлардан унумли фойдаланиш мумкин:

⁷¹ Навоий, Алишер. Сабъаи сайёр: (Насрий баёни билан) // Таҳрир ҳафъати: А.Қаюмов ва бошқ.: Масъул муҳаррир Б.Ҳасанов/. – Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.525.

⁷² Адабиёт (Мажмуа) : Академик лицейларнинг 2-босқич ўқувчилари учун / Тузувчилар Б.Тўхлиев, Р.Мирсампқова, О.Аметова. – Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 432 б.

“Сабаи сайёр” дostonининг яратилиш тарихи, мавзуси ва ғояси ҳақида нималар дея оласиз?”, “Алишер Навоийнинг бадиий маҳорати ҳақида гапиринг”, “Баҳром Дилоромни жазолаб тўғри қилдими?”, “Фаррух ва Ахийдек олижаноб киши бўлиб етишиш мумкинми?”, “Хунарни нималарга сарф этиш керак?”, “Саъд нима учун қийинчиликларни енгишга қарор қилди?”, “Олийҳиммат, саховатли киши деганда кимларни тушунасиз?”, “Меҳр ва Сухайлнинг инсоний фазилатлари нималардан иборат?”, “Ёлғончиликнинг оқибати нималарга олиб келиши мумкин?”, “Санъатнинг сеҳрли кучи ҳақида нималар дея оласиз?”, “Баҳромнинг “кўзи нега очилмади?”, “Табиат ўч олади...” гапига муносабатингиз қандай? Ҳаётий мисоллар айта оласизми?”

Машғулотнинг якуловчи қисмида эса “Ёш экологлар”, “Гўзаллик ва нафосат”, “Чаккон кўллар” – “Ёш компьютерчилар” тўғараги аъзолари томонидан тайёрланган “Табиатни асрайлик”, “Етти гўзал”, “Ватан каби мангу Навоий”, “Сабаи сайёр” дostonи қаҳрамонлари адабиёт ва санъатда” каби мавзулардаги мустақил-ижодий ишлар, расмлар, сайдлар, кластерлар, деворий газеталар, каштачилик намуналари кўзгазмаси намойиши ўтказилади, фаол иштирокчилар тақдирланади.

Машғулот сўнггида ўқувчиларга дoston ва ундаги ҳикоялардан олган таассуротларига асосланиб, қуйидаги мавзулардан бирига ўз фикр-мулоҳазаларини ёзиб келиш уйга вазифа қилиб топширилади:

“Сабаи сайёр” дostonидан олган таассуротларим”, “Инсоннинг маънавий гўзаллигини нималарда кўриш мумкин?”, “Ҳақиқий хунарманд қандай бўлиши керак?”, “Муҳаббат кишиларни қаҳрамонликка ундайди”, “Саҳийлик ва бахилликнинг оқибатлари нималарга олиб боради?”, “Сухайл ва Меҳрнинг менга ёққан фазилатлари”, “Ёлғон сўзлаган ёрилиб ўлар”, “Дилоромнинг санъатга ҳамда Баҳромга муносабатини қандай баҳолайсиз?”, “Баҳромнинг ҳалокатига нималар сабаб бўлди?”, “Она табиатни асраб-авайлаш – ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчи”.

Фанлараро интеграция асосидаги адабиёт тўғараги машғулотлари ўқувчиларнинг билим доирасини кенгайтиради, мустаҳкамлайди; бадиий ижодга қизиқишини уйғотади, фикрлаш қобилиятини камол топтиради, дастур материалларини пухта ўзлаштиришларига ёрдам беради, ижодкорлик қобилиятини тарбиялайди, ўстиради; эгаллаган билимларини амалиётга татбиқ этиш малака ва кўникмаларини такомиллаштиради, ўзаро ҳамкорлик муҳитини шакллантиради, ўз

фаолиятини тўғри ташкил этиш, фан янгиликлари билан мунтазам танишиб бориш, мустақил-ижодий ишлаш кўникмалари ривожлантиради; уларда ёрқин ва кучли таассуротлар ҳосил қилади, бадиий ва эстетик дидларини ривожлантиради; ўқувчилар ва ўқитувчилар аҳил жамоа бўлиб фаолият олиб боришларини таъминлайди, санъатга, она-Ватанга муҳаббат, ифтихор ҳисларини тарбиялайди.

3.2. Турли фан ўқитувчилари билан ҳамкорликда ўтказиладиган адабиёт ҳафталиги жараёнида Алишер Навоий асарларини ўргатиш шакллари.

Ҳафталик – адабиётдан ўтказиладиган синфдан ташқари иш шакллари билан бири бўлиб, ўқувчилар билимини бойитишда, дунёқарашини кенгайтиришда, ижодкорлик қобилиятини ўстиришда, ахлоқий сифатларни таркиб топтиришда катта аҳамиятга эгадир. Республикамиз мактабларида кам қўлланадиган бу иш шаклини амалга ошириш учун бутун ўқитувчилар жамоаси ёки бир-бирига яқин бўлган (адабиёт – тарих–расм – ашула; география – биология – зоология; математика – физика – химия каби) фан ўқитувчиларининг ҳамкорликда иш олиб бориши талаб этилади.

Бу тадбирни амалга оширишдаги масъулият ва жавобгарлик кўпроқ мактаб, академик лицей, касб-ҳунар мактаблари маънавий-маърифий ишлар ташкилотчиси зиммасига тушади. Чунки ҳафталиклар фақат бир фандан эмас, бошқа фанлардан ҳам ўтказилади.

Биз фаолият кўрсатган Наманган давлат академик лицейида ҳафталиклар ўтказиш анъана тусига айланган. Ҳар йили ўтказиладиган ҳафталикларни ташкил этишда адабиёт, тарих, инглиз тили, математика, химия, физика фани ўқитувчилари катта тажриба тўплаганлар.

Ҳафталикларни ўтказиш йилнинг бошида умуммактаб, академик лицей, касб-ҳунар мактаблари режасининг синфдан ташқари ишлар бўлимига киритилиши, ўтказиладиган вақти, ўрни аниқ белгиланган бўлиши, масъул шахслар огоҳлантирилиши лозим. Ҳафталикларни ўтказилиш тартибидан кўчирма олиб ўқув юрти фойдасига илиб қўйилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳафталикларда, асосан, юқори II-III босқич ўқувчилари иштирок этадилар. Биз уларга топшириқ беришда самарали ҳисобланган икки хил усулдан фойдаланиш мумкинлигини кузатдик.

1. Турли фан ўқитувчилари ҳамкорликда ёки алоҳида-алоҳида фан ўқитувчиси ишлаб чиққан топшириқларни ўқувчиларга тақсимлаш.

2. Ҳар бир синф ўқувчиларига алоҳида-алоҳида навбат бериб, ўзларининг мустақил-ижодий чиқишларини намойиш қилишни топшириш.

Биринчи усулдан фойдаланилган ҳолда ташкил этилган ҳафталиклар анча режали, изчил ва қизиқарли ўтади. Аммо ўқувчиларнинг ижодкорлигини тўла намоён этмайди, баъзан “қолипга тушган гаплар” такрори кўпчиликка маъқул бўлмайди. Бундан ташқари, фан ўқитувчисига иш кўпайиб кетади. Натижада, улар бу тадбирларга юзаки муносабатда бўладилар. Ўқувчиларнинг тайёргарлигини назорат қила олмайдилар.

Иккинчи усулдан фойдаланиш ўқитувчига ҳам, ўқувчиларга ҳам анча қулайликлар туғдиради. Бундай иш усулида ўқувчилар ижодкорликка, мустақилликка, топқирликка ўрганадилар. Аммо шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, ҳамма ишни ўқувчиларнинг ўзларига топшириб қўймасдан, гуруҳ раҳбарлари билан биргаликда уларга маслаҳатлар бериб туриш, дастурларининг хилма-хил бўлишига эришишларида, керакли адабиётлар, техника воситаларини топишларида яқиндан ёрдам бериш ниҳоятда муҳимдир. Акс ҳолда, бу усул ҳам яхши натижа бермаслиги мумкин.

Кўриниб турибдики, иккинчи усул анча қулай ва фойдали. Аммо ҳамма топшириқларни аъло даражада бажарадиган, доимо ижодий изланадиган, синфдан ташқари ишларга қизиқадиган ва вақт топа оладиган ўқувчиларни, ҳатто, ўқитувчиларни топавериш мумкин бўлган идеал ҳолатни доимо учратавермаймиз. Бундан ташқари, мактаб, академик лицей, касб-хунар мактаби жамоаси аъзолари бу соҳада маълум даражада тажрибага эга бўлишлари ёки тажрибасизликлари ҳам тадбирни ижобий ёки салбий томонга ўзгартириб юбориши мумкин.

Бизнингча, юқорида таърифланган икки усулни умумлаштириш ўқувчиларни режали, мустақил, ижодий ва ҳамкорликда ишлашни талаб этадиган топшириқлар, тавсиялар ишлаб чиқиш орқали жамоада синфдан ташқари тадбирларнинг жонланишига эришиш мумкин.

Биз республикамиз мактаб, академик лицей, касб-хунар мактабларида фаолият юритаётган илғор адабиёт ўқитувчиларининг тажрибаларига суянган ҳолда, “турли фан ўқитувчилари билан ҳамкорликда ўтказиладиган ҳафталик” тадбирини маъқуллаймиз ва

тажрибамизда синовдан ўтган, яхши натижалар берган адабиёт ҳафталиги режаси намунасини кўрсатиб ўтамиз.

(Бу тадбир Наманган давлат университети академик лицейида ўтказилган).

Ҳафта кунлари	Тадбир номи	Бажариш муддати	Масъул шахслар
Душанба	“Навоий ва Бобур ижодини ўрганишда миллий анъаналар (байтбарак, каштачилик)нинг ўрни ҳамда аҳамияти” мавзусида суҳбат, маслаҳатлар.	11.02.2019	М.Раҳмонова Ш.Турғунов О.Шерматова
Сешанба	Адабиёт, тарих, география, биология фани материаллари асосидаги савол-жавоблар мусобақаси	12.02.2019	М.Раҳмонова И.Шералиев Н.Расулов
Чоршанба	“Шоирлар образи ва уларнинг асарлари саҳнада” номли саҳна кўринишлари намойиши	13.02.2019	М.Раҳмонова Ш.Турғунов
Пайшанба	“Боболаримиз замондошлари хотирасида” мавзусида суҳбат	14.02.2019	М.Раҳмонова И.Шералиев
Жума	“Навоий ва Бобур образи адабиёт, санъатда” мавзусида адабий композиция	15.02.2019	М.Раҳмонова Ш.Турғунов О.Усмонова
Шанба	Якуний кун: ўқувчилар томонидан ишланган альбомлар, деворий газеталар, расмлар, кашталар кўргазмаси, фаол иштирокчиларни тақдирлаш	16.02.2019	Академик лицей ўқитувчилари жамоаси.

Бу намуна асосидаги адабиёт ҳафталигини ташкил этиш ва ўтказиш жиддий тайёргарлик ишларини талаб этди.

Аввало, бу тадбирни ўтказиш режаси тузиб чиқилди. Бунда адабиёт фанининг қайси масалаларини қандай воситалар ёрдамида ёритилиши ва улар кимлар томонидан бажарилиши, ўтказиладиган жойи ва вақти, иштирок этувчиларнинг вазифалари аниқ кўрсатиб ўтилди.

Тайёргарлик ишлари бир, бир ярим ой давом этди.

Тавсия қилинаётган ҳафталик режаси намунаси Алишер Навоий ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижоди ҳақидаги адабий, илмий, бадий, тарихий асарларни чуқурроқ ўрганиш орқали ўқувчиларнинг адабиёт фанидан олаётган билимларини янада

бойитиш, уларнинг шу фанга, жумладан, буюк боболаримиз шахсига қизиқишларини ошириш мақсадини кўзда тутди.

Ҳафталикни амалга ошириш ишига адабиёт, тарих, расм, ашула, география фани ўқитувчилари, гуруҳ раҳбарлари ва II, III босқич ўқувчилари жалб этилди.

Бу тадбир бир ҳафта давомида (11-16.02.2019 йил), асосан, эрталабки йиғинларда, бир қисми эса дарсдан кейин амалга оширилди.

Фикримизнинг далили сифатида ҳафталик давомида ўтказилган тадбирларнинг қисқача мазмунини келтиришни лозим топдик.

1. “Навой ва Бобур ижодини ўрганишда миллий анъаналар (байтбарак, каштачилик) нинг ўрни ва аҳамияти” мавзусида суҳбат ва маслаҳатлар.

Бу суҳбатни уюштиришда адабиёт ва эстетика фани ўқитувчилари ҳамкорликда иш кўрадилар. Дастлаб, адабиёт фани ўқитувчиси М.Раҳмонова Алишер Навой ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг адабиётимиз ривожигаги роли, бебаҳо меросининг аҳамияти, уларнинг бизгача етиб келишида миллий анъаналарнинг, жумладан, ғазалхонлик – байт баракнинг ўрни ҳақида гапирар экан, қуйидаги материаллардан фойдаланди:

“Алишер Навой халқимизнинг онги ва тафаккури, бадий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навойни билмаса, Навойни севмаса, Навойга садоқат ва эътиқод билан қарамаса.

Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир”.

(“Юксак маънавият – енгилмас куч” асари)

“... Навойнинг ижодий мероси нақадар улуғвор экани ҳақида мулоҳаза юритсак, кўз ўнгимизда Осиёнинг маҳобатли тоғлари гавдаланади. Бу “тоғли ўлка”нинг юксак чўққилари – “Хазойин ул-маоний” ва “Хамса” шу қадар фалакка бўй чўзганки, қараганнинг юраги энтиқади. Бу ижод тоғларининг “геологияси” ҳали тўлиқ ўрганилган эмас. Уларнинг бағридаги “маъдан”лар эса бугунги авлод учун сирли тилсимлигича ётибди, фақат айрим-айрим жойларидан маънавият “зарафшон”лари оқиб чиқиб турибди, холос”.

(А.Аъзамов)

Маълумки, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғазаллари ўз замонасидан бошлаб мусикасиз, созсиз ҳам ўқилиб, ёдланиб, айтилиб, оммалашиб кетаверади. Шоирлар ғазаллари беш асрдан бери хонадонларда, мактабларда, мажлисларда, тўйларда, сайлларда шеър мухлислари, бадий сўз усталари томонидан мушоира қилиб ўқилиши одат тусига кириб кетди. Ғазалларнинг шундай маросимларда куйга солмай ўқилиши ғазалхонлик, ғазалларни зўр маҳорат билан ўқиб берувчилар ғазалхон деб юритилади. Ғазалхонлик анъанаси ҳозирги вақтда ҳам халқимиз орасида давом этиб келмоқда. Халқимиз ўртасида ғазаллардан мушоира қилишнинг “байтбарак” ёки “бахру байт” деб номланган шакли эскидан мавжуд бўлиб, ҳозирги кунимизда ҳам шу анъана давом этиб келяпти.

Байтбарак ўзига хос мушоира, шеър айтишдир. Унинг маълум тартиб-қондаси бор. Бир киши ўртага чиқиб бир байт (икки мисра) шеър айтади. Унинг шеъри қайси ҳарф билан тугалланса, навбатдаги шеърхоннинг байти ўша ҳарф билан бошланиши керак.

Масалан:

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.

(Алишер Навоий)

Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёғингга тушиб барги хазондек қанча ёлбордим.

(Заҳириддин Муҳаммад Бобур)

Шундан сўнг йигит-қизлар баравар иштирок этган иккита: 308- ва 309-гуруҳ ўқувчилари даврага чиқишди. Жамоанинг эътиборли ва мутахассис ўқитувчиларидан иборат ҳайъат аъзолари сайланди. Улар гуруҳларнинг байт барак қондаларига қай даражада амал қилганликларига, шеър танлаш, вазнга риоя қилиш, ифодали ва мазмунли ўқишларига қараб баҳоладилар. Навоий ва Бобур шеърларига асосланган ҳамда 10 дақиқадан ортиқроқ давом этган байтбарак 309-гуруҳ ўқувчиларининг ғалабаси билан тугалланди.

Эстетика фани ўқитувчиси О.Шерматова каштачилик санъати ҳам Алишер Навоий замонидан бошлаб бизгача етиб келганлиги ҳақида гапирар экан, қуйидагиларни алоҳида таъкидлади:

“Элимиз Навоий ва Бобурнинг халқчил, дардқаш ғазалларини тинглаш, куйлаш, ўқиш билангина кифояланмади. Шоирларини севган халқимиз уларнинг дил сўзларини турли-туман буюмларга – палак, зардевор, қийик, рўмол ва бошқа миллий кашталарга гул билан тикканлар, меҳмонхона деворларига, шифтларига, эшиклар тепасига

ва эшикларнинг ўзига, уй-рўзгор идишларига – пиёла, коса, товоқ, лаган, баркаш, кўза, гулдон (бу идишлар сопол, тош, мармар, мисдан ишланган) ва бошқалар (тош, мармар ва мис буюмлар)га бадиий хуснихат билан ёзилган. Бу фикрни Алишер Навоийнинг қуйидаги байти ҳам тасдиқлайди:

Ёғлигин, эй ким, тикарсен, игна мужгонимни қил,
Нақш этарда тори онинг риштаи жонимни қил.

“Фавойидул – кибар”

Шу матлаъ билан бошланувчи газалида ёғлиг (рўмол)га шеър битиш санъатини таъриф-тавсиф қилади.

Шоирларнинг моддий буюмлар ва иморатларда акс этган, уларни жозибадор санъат асарига айлантирилган меҳр сўзлари – шеърлари халқимиз орасида кенг тарқалган. Бундай ҳолларда шоирларнинг ишқ-мухаббатни, меҳмондўстлик ва ширинсуханликни, ахлоқ-одобни улугловчи, тарғиб қилувчи шеърлари, тўртликлари, байтлари танлаб олинганининг гувоҳи бўламиз”.

О.Шерматова маърузаси сўнггида лицейнинг собиқ битирувчилари, чевар дугоналари, фарзандлари томонидан Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур байтлари билан безатиб тикилган сочиқ, белбоғ, зардеворларни намоиш қилди ва “уларнинг сирлари” ҳақида фойдали маслаҳатлар берди.

2. Адабиёт, тарих, география, биология фани материаллари асосидаги савол-жавоблар мусобақаси.

Бу мусобақани ўтказиш учун юқорида номлари саналган фан ўқитувчилари биргаликда иш олиб борадилар ва уни бошқарадилар.

Мусобақадан бир ҳафта аввал иккита гуруҳ ўқувчиларининг хошишларига, фанларга бўлган қизиқишларига қараб уларни турли гуруҳларга – “Адабиётчилар”, “Тарихчилар”, “Географлар”, “Биологлар”га бўлинади ва мусобақа шартлари тушунтирилади. Бунда кўпроқ эътибор бу фанларнинг ўзаро алоқадорлигигагина қаратилиши лозимлиги уқтирилади.

Фан ўқитувчилари томонидан тузилган саволлар ҳам гуруҳларга ажратилади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзига ажратилган саволларга жавоб беради. Агар жавоб бера олмаса, бошқа гуруҳ аъзоси жавоб бериб, баҳо олиши мумкин. Агарда бошқа гуруҳ вакиллари ҳам жавоб беришга қийналсалар, томошабин ўқувчилар мусобақага жалб этилади.

Қуйида ҳар бир гуруҳ учун тайёрланган саволлардан намуналар келтирамиз:

1. “Хамса” ва “Бобурнома” ҳақида қисқача маълумот беринг (“Адабиётчилар” гуруҳи учун).

2. XIV-XVI асрлардаги ижтимоий ҳаёт ҳақида, ўша даврнинг кўзга кўринган тарихий шахслари ҳақида гапиринг (“Тарихчилар” гуруҳи учун).

3. Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур бўлган жой номларини сананг (“Географлар” гуруҳи учун).

4. Икки буюк шоирнинг табиатга муносабатини ифода этувчи асарлари, уларнинг аҳамияти ҳақида сўзланг (“Биологлар” гуруҳи учун).

Ҳайъат аъзолари савол-жавобларни баҳолаб борадилар. Энг юқори баҳо тўплаган гуруҳ ўқувчилари голиб ҳисобланади.

3. “Шоирлар образи ва уларнинг асарлари сахнада” номли сахна кўренишлари намойиши.

Бу тадбирга II-III босқич ўқувчилари жалб этилади. Улар ўзлари танлаган асарлар асосидаги сахна кўренишларини навбатма-навбат намойиш қиладилар.

Сахнада II босқич иқтидорли талабалари ижросида Хусрав ва Фарҳод мунозараси намойиш этилди:

Деди: кайдин сен, эй мажнунни гумраҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огаҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлик ҳамиша...

Дедиким: куймагингни айла маълум!

Деди: андин эрур жоҳ ахли маҳрум!

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?

Деди: руҳ эрмас эрди танға пайваст...

Деди: ол ганж-у кўй меҳрин ниҳоний,

Деди: туфрокқа бермон кимёни...

Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш!

Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!...

Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум!

Деди: ишқида мақсудимға етгум.

Деди: бу ишқда йўқ сендин йироқ қатл,
Деди: бу сўзларингдин яхшироқ қатл.

Ҳайъат аъзолари уларни баҳолашда танланган сахна кўринишининг гоёвий мазмунига, тарбиявий аҳамиятига, ижрочилик маҳоратига, либосларнинг танланиши ва сахна безакларига кўпроқ эътибор берадилар.

4. “Боболаримиз замондошлари хотирасида” мавзусида суҳбат.

Бу суҳбатни адабиёт ўқитувчиси ўзи тайёрлайди ва олиб боради. У уч нафар ўқувчига “Навоий замондошлари хотирасида”, “Бобурнома” ва “Хумоюннома” – мемуар асар”, “Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақидаги халқ ривоятлари” мавзуларида маъруза тайёрлашни топширади. Уларга керакли адабиётларни тавсия этади, маслаҳатлар беради.

Қуйидаги адабиётларни тавсия этиш мақсадга мувофиқдир:

1. Навоий замондошлари хотирасида. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – 224б.

2. Хондамир. Макоримул ахлоқ. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.

3. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. (В.Раҳмонов, К.Муллахўжаева табдили). Халқаро Бобур фонди. – Т.: Ўқитувчи, 2008.

4. Жалилов С. Бобур ҳақида ўйлар. – Т.: Шарқ, 2006.

5. Шамсутдинов Р. ва б. Буюк бобурийлар сулоласи. – Андижон, 1993.

6. Мирзаев И. Бобур маърифати. – Т.: Ўқитувчи, 1996.

7. Гулбаданбегим. Хумоюннома. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1959. – 132 бет.

8. Муродов М. Бобур ҳақида афсоналар. – Меҳнат ва турмуш, 1976. – 2-сон. – Б.28-29.

Ҳар бир маъруза тугагач, ўқитувчи ундаги баъзи ўринларга шарҳ беради, тўлдиришлар киритади.

5. “Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур образи адабиёт, санъатда” мавзусида адабий композиция.

Бу композицияни ўтказишда адабиёт, мусиқа, расм фани ўқитувчилари ҳамкорликда иш кўрадилар.

Адабиёт ўқитувчиси Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур образи яратилган бадий асарлар (“Навоий”, “Навоий ва рассом Абулхайр”, “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони”,

“Бобурийнома” романлари, “Эл деса Навоийни” тўплами, “Алишер Навоий” балладаси, “Кун ва тун” шеърӣ қиссаси каби), уларда шоирлар сиймосининг гавдалантирилиши ҳақида қисқача маъруза қилади. Олдиндан тайёрланган ўқувчилар шу асарлардан олинган парчаларни ифодали ўқийдилар, шеърӣ асарлардан намуналарни ёддан айтадилар.

Алишер Навоий шахсидаги юксак инсоний фазилатларни ёритишда “Эл деса Навоийни” тўплами бой материаллар беради:

Камтарлик

Султони Соҳибқирон салтанати тонгининг дастлабки ёриша бошлаган даврларида, шоҳ сифат амирга амирлик девонида муҳр босишни таклиф қилди. Ул ҳазрат, бу мансабга ўзининг майли йўқлиги туфайли, подшога арз қилди:

– Ҳозирда мен навоб (саройга хос киши) ва ичкиларингиз жумласидан ҳисобланаман. Расм-русумга риоя қилиб турмай, ҳамма амирлардан юқорида ўтираман. Агар амирликни қабул қилсам, тўралик тарийқасига риоя қилиш йўли билан барлос қатталари мендан юқори туришлари керак бўлади, бу ҳолда у мансаб менинг мартабамни пасайтирган бўлади; умид қиламанки, мени муҳр босишдан қутқарсалар, шу билан хизмат ва мулозимат ишларини осойишталик билан бажариб турсам.

Дўстпарвар Соҳибқирон жавоб бериб, деди:

– Қобилиятли қоматингизни амирлик сарпоси билан безамаслигим мумкин эмас. Сиз айтганча, бу мансабни қабул қилгандан кейин барлос амирлари мендан юқори ўтирадилар, деган гап ҳам нотўғридир. Чунки Султон Бадиуззамондан бошқа умародан ҳеч ким сиздан юқори бўлмасин, деб ҳукм чиқараман. Лекин сиз билан дўстлик ва яқинлик даъвосида бўлган Амир Музаффар барлосга, агар хоҳласангиз, сиздан илгари муҳр босишга рухсат берсангиз, йўқ десангиз ҳам, ихтиёр ўзингизда.

Қисқаси, Олий ҳазрат подшоҳ илтимосини қабул қилгандан кейин ул ҳазрат билан Амир Сайид Ҳасан Ардашер бир кунда жубба ва кулоҳи наврўзий кийиб, муҳр босишлари муқаррар бўлди. Барчанинг хаёлида, подшо ҳукмига мувофиқ, тадбирли Амир ҳаммадан юқорига муҳр босади, деган фикр айланар эди. Бироқ ўша куни, одатга мувофиқ, ул ҳазратнинг олдига яхши кунда муҳр босиш учун нишон олиб келдилар. Ул ҳазрат нишонни Амир Сайид Ҳасанга

берилсин, аввал у киши муҳр боссин, дедилар. Амир Сайид Ҳасан эса, ҳурмат изҳор этиб, нишонни яна Амирга қайтарди.

Ул ҳазрат қоғозни олиб, ўша камтарлик юзасидан шундай жойга муҳр босдики, ундан қуйроққа ҳеч ким муҳр босолмади. (153-бет)

Дунёдаги энг яхши ҳидни келтиринг

Ҳирот султони Ҳусайн Бойқаро «Дунёдани энг яхши ҳидни келтиринг!» – деб қолибди бир куни. Сарой аҳли чор атрофга югуришибди. Унга кучоқ-кучоқ гул келтиришса ҳам, қалампир-мунчоқ рўпара қилишса ҳам, ер юзидаги жамики хушбўй ҳидли нарсаларни муҳайё этишса-да султон

– Мен истаган нарса бу эмас! – деб туриб олибди.

Кейин: – Уч кун муҳлат бераман. Шу муҳлатда топсаларинг, топтиларинг, бўлмаса ҳаммангни жазога тортираман! – дебди.

Вазирлар нима қилишини билолмай, ўйлайвериб, тоза бошлари қотибди. Ҳусайн Бойқаро истаган ҳидни топиша олмай, охири Алишер Навоийнинг олдига боришибди. Бу кунлари шоир ижод билан банд бўлгани учун саройдаги хангомалардан беҳабар экан. Вазирлару уламолар:

– Султонимиз айтган ҳидни топиб, бизни шу балодан халос қилинг, – дейишибди.

Дўстининг кўнгли нимани истаб қолганини билолмай, Алишер Навоийнинг ҳам боши қотибди. У хаёл суриб, ариқ ёқалаб кетаётган экан, экин сугораётган деҳқон бобога дуч келибди. Салом-алиқдан сўнг, «Энг яхши ҳид ниманинг хиди?» – деб сўраган экан, янги ёпилган нонни олиб боринглар-чи, отам раҳматли дунёдаги энг лаззатли ва ёқимли ҳид – қайроқи бугдой унидан ёпилган нон хиди, ҳеч қайси ҳид унга етолмайди, дегувчи эдилар, деб маслаҳат берибди деҳқон бобо.

Алишер Наврий хурсанд бўлиб деҳқон бобо айтганидай, бир сават нон ёптирибди-да, саройга етиб борибди. Бир зумда саройга ажиб бир ёқимли ҳид таралиб барчанинг дилини яшнатиб юборибди.

– Раҳмат, дўстим, – дебди Ҳусайн Бойқаро қувониб, – кўнглим янги ёпилган нон исини истаётган экан, топиб келибсиз. Дунёда янги ёпилган нон исидан кўра азизроқ, ёқимлироқ ҳид йўқ экан.

– Султоним, раҳматни менга эмас, деҳқон бобога айтинг. Кўнглингиз хоҳишини шу киши топди, – деб жавоб берибди Алишер Навоий. Дўстининг камтарлигига, донолигига яна бир таҳсин ўқиган

Ҳусайн Бойқаро деҳқон бобога бошдан оёқ сарпо беришни буюрибди.
(27-бет)

“Мир Алишер” шеъри улуғ бобокалонимиз шахсини эъзозловчи,
ардоқловчи муносиб манбадир:

Тирикликнинг бонги Навоий
Буюкликнинг ранги Навоий

Бир ёришди зим-зиё олам
Туркийларнинг тонги Навоий

Бир уммонким, ибтидоси йўқ
Йўқдир унинг сўнги – Навоий

Ўтган сайин янги Навоий
Борган сайин янги – Навоий

Ватан каби поёни йўқдир
Ватан каби мангу Навоий...

Сирожиддин Саййид

Эстетика фани ўқитувчиси икки аллома образининг тасвирий санъат, кино ва театрда гавдалантирилиши мавзусида маъруза қилади. Расмлар муаллифлари ҳақида маълумотлар беради.

Композиция сўнгида Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғазаллари билан айтиладиган ашулалар мусиқа тўғараги аъзолари ижросида тингланади.

6. Яқунловчи кун.

Шу куни бир ҳафта давом этган турли фан ўқитувчилари билан ҳамкорликда ўтказилган ҳафталикка яқун ясалади. II-III босқич ўқувчилари томонидан тайёрланган деворий газеталар, альбомлар, расм-слайдлар, жадваллар, хариталар, кашталар, шоирлар асарлари намоиш қилинади. Ҳафталикда фаол иштирок этган ўқувчилар лицей раҳбарияти томонидан тақдирланади.

ХУЛОСА

1. Умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар мактаблари адабиёт дарсларида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўргатишда фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш воситаси сифатида Ўзбекистон тарихи материаллари, тарихий, бадий, тасвирий санъат ва мусиқа асарлари, ахборот коммуникацион технологиялари фани материалларидан фойдаланишда янги дарс шакллари қўллаш:

- ўқувчиларнинг билимини бойитади, изчиллаштиради, умумлаштиради;

- уларнинг тафаккурини, тасаввурини, дунёқарашини кенгайтиради;

- мустақил-ижодий ишлашга ўргатади;

- илмий дунёқарашни шакллантирувчи ёрқин, жонли тарихий воқеалар, тарихий шахслар, адабиётдаги бадий образлар ва санъатнинг бошқа турларидаги образлар, эстетик ҳамда ахлоқий тушунчаларнинг қўлланиши эса, ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, юқори синфларда ёзувчи таржимаи ҳолини ўргатиш жараёнида дарслик ва шу асосдаги савол-топшириқлар билан чекланиш кифоя қилмас экан. Уларга қўшимча: илмий, тарихий, бадий адабиётлар, тасвирий санъат, мусиқа асарлари ҳамда бошқа фан материалларидан фойдаланиб мустақил-ижодий ишлашни талаб этувчи топшириқларни тавсия этиш эса, яхши натижалар бериши аниқланди.

2. Алишер Навоий ғазалларини чуқур идрок қилишнинг муҳим воситаси сифатида мусиқа ва тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш:

– дарснинг қизиқарли ва самарали бўлишини таъминлайди;

– аруз вазнида ёзилган шеърларни ифодали ўқиш кўникмаларини мустаҳкамлайди;

– ғазалларнинг маъносини тўла тушунишга ёрдам беради;

– мусиқанинг, айниқса, мумтоз куйларнинг кишилар руҳиятига таъсирини, ғазалларнинг мазмунини очишдаги ролини ҳис қилишга кўмаклашади;

– мумтоз куйларимизга қизиқиш ва ҳурматни оширади;

– эстетик жиҳатдан тарбиялайди;

– ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтиради, санъат ҳақидаги тушунчаларини чуқурлаштиради;

– адабиёт, мусиқа ва тасвирий санъатнинг ўзига хос хусусиятларини тўлароқ тушунишга ёрдам беради.

3. Матн устида ишлаш машғулотида ўқувчиларни фанлараро интеграция (она тили, тасвирий санъат, ахборот коммуникацион

технологиялари)га асосланган тадқиқотчилик (“Жаҳожи тадқиқотлар”) фаолиятига йўналтириш ва лугат билан ишлаш малакаларини ривожлантириш усулларини жорий этиш:

– ўқувчиларнинг илмий ва бадиий адабиётлар билан ишлаш малакаларини ҳосил қилади;

– маърузалар, рефератлар, илмий ва публицистик мақолалар ёзиш кўникмаларини шакллантиради;

– оғзаки ва ёзма нутқини ўстиради;

– тадқиқотчилик фаолиятига йўналтиради;

– замонавий ахборот коммуникацион технологиялари билан ишлаш фаолиятларини ривожлантиради;

– бадиий ва эстетик дидларининг ўсишига ёрдам беради;

– адабиёт ва санъатга қизиқишларини оширади.

4. Синфдан ташқари ишлар жараёнида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини фанлараро интеграция асосида ўргатишда турли фан (Ўзбекистон тарихи, география, биология, мусиқа, тасвирий санъат, меҳнат таълими, жисмоний тарбия, психология) материалларидан уйғун ҳолда фойдаланишнинг шакллари (турли фан ўқитувчилари ҳамкорлигида ўтказиладиган адабиёт тўғараги, адабий кеча, адабиёт ҳафталиги, китобхонлар конференцияси, адабий учрашув, адабий саёҳат каби) ни қўллаш кутилган натижаларни беради.

Турли фан ўқитувчилари ҳамкорлигида ўтказиладиган синфдан ташқари тадбирлар фақатгина ўқувчилар, мактаб жамоаси ўртасида эмас, балки ота-оналар ва кенг жамоатчилик вакилларининг ўртасида ҳам ёзувчи ва шоирлар ҳаёти, ижодини оммалаштириш, улар шахсига қизиқишни ошириш имконини беради. Бундан ташқари, мактаб ижтимоий ҳаётини жонлаштириш, ота-оналар билан ўқитувчилар жамоасининг алоқасини мустаҳкамлаш, ўқувчиларни ижодкорликка, ташаббускорликка (саҳна безаклари, либослар, декорациялар, кўргазмалар ижодкор ўқувчилар томонидан тайёрланади) ундаш, уларни миллий анъаналарга садоқат руҳида тарбиялаш ишида катта аҳамиятга эга эканлиги ўз исботини топди.

Турли фан ўқитувчилари билан ҳамкорликда ўтказиладиган адабиёт ҳафталиги жараёнида Алишер Навоий асарларини ўргатиш давомида ўтказиладиган байтбарак – шеър айтиш баҳси ўқувчилар билимини мустаҳкамлайди, ғазалларни ифодали ўқиш малакасини ривожлантиради, тафаккурини кенгайтиради, Алишер Навоий лирикасининг тематик ранг-баранглигини йиғилганларга намоиш этади.

Фойдаланилган адабиётлар

Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Электрон манбаа: [www.lex.uz\(doks\)](http://www.lex.uz(doks)) Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони. – Т.: 2017 йил 7 феврал.

2. Мирзиёев Ш.М. Ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 19 мартдаги видеоселектор йиғилишида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2019 йил 20 март.

3. Электрон манбаа: www.pv.oz/news/ Мирзиёев Ш.М. Мактаб таълимини ривожлантириш умумхалқ ҳаракатига айланиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 23 август кuni ўтказилган таълим масалаларига бағишланган видеоселекторда сўзлаган нутқи. – Т.: 2019 йил 24 август.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 240-сон қарори. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлигининг фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. Тошкент ш., 2020 йил 18 апрель.

6. Каримов И. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор. – Т.: “Ўзбекистон”, 2009 - 40 б.

7. Каримов И. Ватан ва халқ мангу қолади. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010.

Диссертация ва авторефератлар

1. Абдуллаев К. Ўзбек классик адабиётини ўрганиш жараёнида предметлараро алоқалан фойдаланиш методикаси: Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1992. – 218б.

2. Абдуллаев К. Ўзбек классик адабиётини ўрганиш жараёнида предметлараро алоқалан фойдаланиш методикаси: Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 1992. – 21б.

3. Раҳимова Г. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини саккиз йиллик ўзбек мактабларида ўрганиш. Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 1966. – 243 б.

4. Ревес И.Г. Взаимосвязь музыки и литературы в формировании эстетического идеала подростков: Автореферат дис.. канд.пед. наук. – Т., 1990. – 17 с.

5. Саидова Р. Комментирование как эффективный прием анализа художественного произведения в 8- и 10-классах школ с узбекским языком обучения /На материале произведений Алишера Навои и Захиреддина Бабура/: Автореферат дис.. канд.пед. наук. –Т., 1990. – 24 с.

6. Суюнов М. Использование памятников архитектуры и изобразительного искусства при обучении узбекской литературе в старших классах: Автореферат дис.. канд.пед. наук. –Т., 1990. – 24 с.

Илмий адабиётлар

1. Абдулхайр, Манзар. Алишер Навоий асарларининг изохли луғати / М.Абдулхайр. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2018. – 560б.

2. Алимов П. Тарих, шахс, бадиа. – Т.: Ўзбекистон, 1991.

3. Алишер Навоийнинг табаррук дастхати. – Буклет. – Т.: Ғафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

4. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг “Фан” нашриёти, 1993.,

5. Аъзамов А. Шеърят даҳоси – Оллоҳ инъоми. – “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2001, 2 февраль.

6. Аъзам, Абдулла. Аруз: Алишер Навоий ва Захириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари / Абдулла Аъзам. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 224б.

7. Бобоев Тўхта. Адабиётшунослик асослари. Олий ўқув юртларининг филология (ўзбек тили ва адабиёти) факультетлари талабалари (бакалаврият босқичи) учун дарслик. Масъул муҳаррир: С.Мамажонов. 2-нашр, қайта ишланган ва тўлдирилган. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 560б.

8. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 344б.

9. Буюк юрт алломалари [Матн] / Тузувчи ва нашрга тайёрловчи У.Уватов; Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ўзбекистон

мусулмонлар идораси, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази. Учинчи нашр. – Т.: O`zbekiston, НМИУ, 2020.

10. Воҳидов Э. Сўз латофати. – Т.: O`zbekiston, 2014.

11. Жўраев Н., Замонов А. Ўзбекистон тарихи (Мустақиллик даври). Ўрта таълим мактабларининг 11-синф ўқувчилари ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари учун дарслик. 1-нашри. – Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижоди уйи, Тошкент, 2018. – Б.95.

12. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси / Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ. Бош муҳаррир: А.Аъзамов. – Т.: Шарқ, 2014. – 7446.

13. Исоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O`zbekiston, 2014.

14. Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. Т., “Фан”, 1964. – Б.52.

15. Максуд Шайхзода замондошлари хотирасида. // Тўпловчилар: Зокирова М. ва Отаёр. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б.18.

16. Мирвалиев С. Ўзбек адиблари (XX аср Ўзбек адабиёти). – Т.: Ёзувчи, 2000. – 280б.

17. Норматов Н. Камалак яшайдиган уй: Хужжатли қисса: Кичик ва ўрта мактаб ёшидаги болалар учун. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б.77.

18. Султон, Иззат. Навоийнинг қалб дафтари: Буюк шоирнинг ҳаёти билан ижоди ўзининг ва замондошларининг тасвирида // Масъул муҳаррир Наим Каримов. – 3-тўлдирилган ва тузатилган нашри. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010. – 376 б.

19. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik [Matn] Q. 1.: Darslik / Sirojiddinov Sh. [va boshq.]. – Тошкент: TAMADDUN, 2018.

20. Хондамир. Макоримул ахлоқ. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.

21. Ўзбекистон тарихи (1917-1991) [Матн] К.2. Ўзбекистон 1939-1991 йилларда / масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти, Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи – методик марказ. – Тошкент: “O`zbekiston” НМИУ, 2019. – 576.

22. Ўролов А., Сувонқулов И. Алломалар олами. – Т.: Ўзбекистон, 1991.

23. Юнусов М., Саидов М. Ўзбекистон меъморий ёдгор-ликлари. – Т.: Наврўз, 2018.,
24. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малохати. – Т.: Шарқ, 1998. – 240 б.
25. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – 224 б.
26. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – : Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг “Фан” нашриёти, 2006.
27. Ҳомидов Ҳ. Олис-якин юлдузлар. Илмий-бадиий лавҳалар: Кичик ёшдаги мактаб болалари учун. – Т.: Чўлпон, 1990. – 144 б.

Методик адабиётлар

1. Абдуллаев К. Адабиётдан синфдан ташқари ишлар жараёнида фанлараро алоқа. Услубий қўлланма. – Тошкент: Наврўз, 2019. – 80 б.
2. Abdullayev K. Using technologies of subjects` integration in teaching uzbek classic literature // International Scintifik journal Tneoretikal & Applied Science - Pniladelpniya (USA), 2019. - № 12 (80). - p. 278-280 (DOL: 10.15863). Clarivate Analytics doi Cross ref. umpact factor ICV = 6.630.
3. Абдуллаев К. Алишер Навоий шахсини ўрганишда тарихий, илмий, бадиий асарлардан фойдаланиш // Наманган давлат унвеситети илмий ахборотномаси. – Наманган, 2020. – № 6. – Б.210-215. (13.00.00., № 30).
4. Абдуллаев К. Адабиёт тўгараги машғулотида фанлар интеграцияси технологияларидан фойдаланиш // Педагогик маҳорат. - Бухоро, 2020. – № 5. – Б.147-151. (13.00.00., №23).
5. Adabiyot o`qitish metodikasi [Matn] / o`quv qo`llanma: Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova: Barkamol fayz media, 2018. – 352 б.
6. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди /Тузувчилар: Б.Тўхлиев, Г.Ашурова, Д.Тўхлиева; масъул муҳаррир Ё.Исҳоқов; ЎЗР. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Низомий номидаги Тош. дав. пед. ун-ти. – Т.: 2010. – 64 б.
7. Бадриев Ф. Юқори синфларда адабиётдан синфдан ташқари ишлар: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1969. – 116 б.
8. Беленький Г.И. О сущности и видах межпредметных связей. – В кн.: Некоторые теоретические и практически аспекты межпредметных связей. – М., 1982. – С.3-22.
9. Зверев И.Д., Максимова В.Н. Межпредметные связи в современной школе. – М.: Педагогика, 1981. – 160 с.

10. Зуннунов А. ва бошқалар. Адабиёт ўқитиш методикаси: Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 329 б.
11. Зуннунов А., Алиев А. Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 72 б.
12. Йўлдошев Қ., Йўлдошева М. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – 462 б.
13. Максимова В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения. – М.: Просвещения, 1988. – 192 с.
14. Межпредметные связи при изучении литературы в школе. /Е.Н.Колоколцев, А.В.Дановский, М.А.Дмитрева и др.; Под ред. Е.Д. Колоклоцева/. – М.: Просвещение, 1990. – 223 с.
15. Мусурмонова О. Адабиёт ва ахлокий тарбия. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 96 б.
16. “Тест синовларига тайёргарлик қандай?” 1-мақола. 2020 йил 27 апрел.: Давлат тест маркази матбуот хизмати.
17. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси: Ўқув қўлланма. – Т.: Баёз, 2010. – 167 б.
18. “Тил ва адабиёт” журнали ва “Маърифат” газетаси таҳлавлари (2010-2021).
19. Ҳасанова А., Зуннунов А. Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1983.
20. Хусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият, мустақил фикр шакллантириш омили. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 368 б.

Адабиёт дарсликлари

1. Умарова М. Ўқиш китоби [Матн]: 3-синф учун дарслик // М.Умарова, Х.Ҳамрокулова, Р.Тожибоева; – Тошкент, “Ўқитувчи” НМУ, 2012.
2. Матчонов С., Шожалилов А., Ғуломова Х., Сариев Ш., Долимов З. Ўқиш китоби: умумий ўрта таълим мактабларининг 4 - синфи учун дарслик. – Тошкент, “Янгийўл полиграф сервис”, 2007.
3. Адабиёт: Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик. 1-, 2-қисм / С.Аҳмедов, Б.Қосимов, Р.Кўчқоров, Ш.Ризаев. – Т.: Шарқ, 2015. – 176 б.
4. Аҳмедов, Суннат. Адабиёт [Матн] Қ.1,2. Умумий ўрта таълим мактабларининг 6-синфи учун дарслик. / С.Аҳмедов, Р.Кўчқоров, Ш.Ризаев. – Т.: Маънавият, 2017. – 160 б.

5. Адабиёт: Умумий ўрта таълим мактабларининг 7-синфи учун дарслик-мажмуа. / Қ.Йўлдошев, Б.Қосимов, В.Қодиров, Ж.Йўлдошбеков. – Т.: Шарқ, 2017. – 368б.

6. Султонмурод Олим, Суннат Аҳмедов, Раҳмон Қўчқоров. Адабиёт. 1-,2-қисм. Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синфи учун дарслик-мажмуа / Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Т.: 2014. – 190 б.

7. Йўлдошев Қ. Адабиёт: Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик / Қ.Йўлдошев, В.Қодиров, Ж.Йўлдошбеков. [Масъул муҳаррир: В.Раҳмонов]. Қайта ишланган 4-нашри. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019. – 368 б.

8. Адабиёт [Матн]: дарслик-мажмуа (10-синф). 1-, 2-қисм / Б.Тўхлиев [ва бошқ.], – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 184 б.

9. Тўхлиев Б. Адабиёт [Матн]. 11-синф: дарслик-мажмуа. 1-, 2-қисм. / Б.Тўхлиев [ва бошқ.], – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2018. – 200 б.

10. Адабиёт (Мажмуа): Академик лицейларнинг 1-босқич ўқувчилари учун / Тузувчилар Б.Тўхлиев, Б.Абдурахмонова. – Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 216 б.

11. Адабиёт (Мажмуа): Академик лицейларнинг 2-босқич ўқувчилари учун / Тузувчилар Б.Тўхлиев, Р.Мирсамиқова, О.Аметова. – Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 432 б.

12. Адабиёт (Мажмуа): Академик лицейларнинг 3-босқич ўқувчилари учун / Тузувчилар Б.Тўхлиев, Т.Шермуродов, Ш.Исаева. – Т.: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010. – 686 б.

Бадий адабиётлар

1. Алишер Навоий. Муножот – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

2. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. – Тошкент.: Камалак, 1991.

3. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2018. – 448 б.

4. Ибратли ҳикоятлар ва хислатли ҳикматлар. Нашрга тайёрловчилар А.Тилавов, И.Сайдуллаев. – Т.: “Sano – standart” нашриёти, 2016. – 520 б.

5. Л.Бать. Ҳаёт бўстони. Алишер Навоий ҳақидаги повесть. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968.

6. Миркарим Осим. Зулмат ичра нур. Хикоялар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968.

7. Мақсуд Шайхзода. “Алишер Навоий” балладаси. Асарлар. 6 томлик. 4-том. – Т., 1972.

8. Мухтор, Омон. Навоий ва рассом Абулхайр: Романлар. – Т.: Шарқ, 2006. – 244 б.

9. Навоий дастхати (Наводир ун-ниҳоя). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи Суйима Ғаниева. – Тошкент.: Фан, 1991.

10. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик / А.Навоий; ЎЗР ФА, А.Навоий номидаги тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Т.1-10. 2011.

11. Навоий, Алишер. Фарход ва Ширин: (Насрий баёни билан) / [Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ.; Тузувчи А.Эркинов; Масъул муҳаррир: В.Раҳмонов] . – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 592 б.

12. Навоий, Алишер. Лайли ва Мажнун: (Насрий баёни тузувчилар А.Умарий ва Ҳусайнзода. Тузатиш ва тўлдиришлар билан нашрга тайёрловчилар В.Раҳмонов ва Н.Норкулов). – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 112 б.

13. Навоий, Алишер. Сабъаи сайёр: (Насрий баёни билан) // Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ.: Масъул муҳаррир Б.Ҳасанов/. – Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.525.

14. Эл деса Навоийни ... (Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида ривоятлар). – Т.: Чўлпон, 1991. – 160 б.

15. Ойбек. Навоий: Роман. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – 440 б.

16. Уйғун. Иззат Султон. “Алишер Навоий” пьесаси.

17. Қаюмов Азиз. Алишер Навоий. (Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида лавҳалар). – Тошкент, 1976. – 160б.

18. Ғулом Ғафур. Мукамал асарлар тўплами. 12 томлик [Масъул муҳаррир С.Эркинов]. 3 - том. – Т.: Фан, 1984. – 528 б.

19. [https:// kh-davron.uz](https://kh-davron.uz) > hazrat... Hazrat Mir Alisher Navoiyga bag`ishlov. Mushoira / Xurshid...

20. [https:// kh-davron.uz](https://kh-davron.uz) > abdulla... Abdulla Sher. Navoiy sog`inchi / Xurshid Davron kutubxonasi.

МУНДАРИЖА

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ”Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори.....	3
КИРИШ.....	9
БИРИНЧИ БОБ. Адабий таълим жараёнида фанлараро интеграцияни йўлга қўйишнинг назарий асослари.....	19
1.1. Фанлараро интеграцияни йўлга қўйишнинг педагогик-психологик асослари.....	19
1.2. Адабиётнинг бошқа фан(тарих, тасвирий санъат, мусиқа)лар билан алоқаси.....	29
ИККИНЧИ БОБ. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўргатиш жараёнида фанлараро интеграциядан фойдаланиш.....	38
2.1. Алишер Навоий таржимаи ҳолини ўргатишда Ўзбекистон тарихи материаллари, тарихий, бадий, тасвирий санъат ва мусиқа асарларидан фойдаланишнинг ўрни.....	38
2.2. Алишер Навоий ғазалларини ўргатишда мусиқа асарларидан фойдаланиш.....	71
УЧИНЧИ БОБ. Синфдан ташқари ишлар жараёнида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини фанлараро интеграция асосида ўргатиш усуллари.....	81
3.1. Адабиёт тўғараги машғулотида “Сабъаи сайёр” дostonини фанлараро интеграция асосида ўргатиш усуллари.....	84
3.2. Турли фан ўқитувчилари билан ҳамкорликда ўтказиладиган адабиёт ҳафталиги жараёнида Алишер Навоий асарларини ўргатиш шакллари.....	90
Хулоса.....	101
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	103

КОМИЛЖОН АБДУЛЛАЕВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ
ЎРГАТИШ ЖАРАЁНИДА ФАНЛАРАРО
ИНТЕГРАЦИЯДАН ФОЙДАЛАНИШ

МОНОГРАФИЯ

Муҳаррир: Зоҳиджон Содиков

Мусаҳҳиҳ: Дилшоджон Тўланов

Техник муҳаррир: Рустамжон Абдуллаев

“Nodirabegim” нашриёти

Нашриёт лицензияси АІ № 313. 24.11.2017 й.

Босишга рухсат этилди: 21.10.2021.

“Times New Roman” гарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆

Нашриёт босма табағи 6,9. Адади 300 нусха.

100129, Тошкент шаҳри, Шайхонтоҳур тумани,

Навоий кўчаси, 30-уй.

ООО “АКТИВ ПРИНТ” босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, Чилонзор 25, Лутфий 1А.

